στασις γυναικός ἡ ὁποία σηκώνει τὸ ἄκρον τοῦ ἱματίου διὰ νὰ σπογγίσῃ τὰ δάκρυά της παρὰ τὸν τάφον τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν λήκυθον 1958 — ἀντίστοιχος κατὰ τὴν ἐξειδίκευσιν τοῦ περιεχομένου καὶ τὴν ψυχολογικὴν στιγμὴν πρὸς τὴν λήκυθον τῆς Βοστώνης 9069 μὲ τὴν παράστασιν τοῦ ὁδοιπόρου, ὅστις γονατίζει, διὰ νὰ διαβάσῃ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ τάφου (ἑρμηνεία Studniczka JdI 1911, 81—μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι δέχεται εἰκονιζόμενον τιμητικὸν μνημεῖον εἰς γυμνάσιον).

Ἀλλ' ἐὰν αἱ ἐπιδράσεις αὗται εἶναι ἀρκεταί, διὰ νὰ ἑρμηνεύσουν τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν μετάβασιν ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ ζωγράφου τῶν Ἀθηνῶν 1826 εἰς τὸ τοῦ ζωγράφου τῆς ἐπιγραφῆς, τοῦτο μόνον ὡς πρόβλημα ἀντιμετωπίζεται ἐνταῦθα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΑΛΑΜΙΝΙΑΚΑ

υπο ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΛΛΑ

(Συνέχεια ἐκ τῆς ΑΕ 1948-1949, 112-134)

Γ. ΟΙ ΤΑΦΟΙ

(Παρατηρήσεις περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ταφῶν)

Εἰς τὸ παρὰ τὸ Μοῦλκι τῆς Σαλαμῖνος ναΰδριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀνεσκάφησαν ἐν ὅλῳ ἐννέα τάφοι: πέντε ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, εἷς ἐντὸς τοῦ πλαγίου κλίτους, δύο ἔξω τῆς ἐκκλησίας ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ τοῦ δυτικοῦ αὐτῆς σκέλους καὶ εἷς εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ΒΔ τῆς ἐκκλησίας (βλ. ΑΕ 1948-1949, σ. 126 εἰκ. 3).

Ἐξ ἀφορμῆς τῶν τάφων τούτων καταχωρίζω ἐνταῦθα παρατηρήσεις τινὰς περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ταφῶν· περιορίζομαι ὅμως μόνον εἰς ὅσα ζητήματα θέτουν οἱ σαλαμινιακοὶ οὗτοι τάφοι: περιγράφω, δηλαδή, λεπτομερέστερον τοὺς τάφους καὶ σημειώνω σχόλια περὶ αὐτῶν, προσέτι δ' ἀσχολοῦμαι περὶ τὰ ὀνόματα τῶν τάφων καὶ περὶ τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν χριστιανικῶν ταφῶν ἔχει ἀπασχοληθῆ κυρίως περὶ τὰ ζητήματα τῶν ὑπογείων νεκροταφείων, ἰδιαιτέρως τῶν καταπληκτικῶν κατακομβῶν τῆς Ἰταλίας, δευτερευόντως δὲ μόνον ἔχει διατρίψει περὶ τὰ ζητήματα τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ταφῶν. Δὲν λείπουν, βεβαίως, καὶ ἐπὶ τοῦ τομέως τούτου ἐνδιαφέρουσαι παρατηρήσεις, ὡς π.χ. περὶ τῶν ἐν Δαλματίᾳ ἀνασκαφέντων χριστιανικῶν νεκροταφείων ἢ περὶ τῶν χριστιανικῶν μαυσωλείων. Ἐν τούτοις λείπει ἀκόμη ἡ συνθετικὴ μελέτη τοῦ θέματος περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ τῶν μεσαιωνικῶν ταφῶν. Θὰ τὴν διευκολύνῃ ἡ ἔρευνα τῶν ἐπὶ μέρους ζητημάτων. Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει ἡ μελέτη τῶν σχετικῶν πρὸς τοὺς τάφους χρονολογικῶν προβλημάτων, ἤδη δὲ ὁ φίλος κ. Ἰω. Θρεψιά-

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

δης ἀπὸ μακροῦ χρόνου παρασκευάζει χρήσιμον ἐργασίαν του περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι χριστιανικῶν τάφων, μάλιστα δὲ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς χρονολογήσεώς των. Αἱ κατωτέρω παρατηρήσεις δημοσιεύονται ὡς μικρὰ συμβολὴ εἰς τὸ θέμα τῶν χριστιανικῶν ταφῶν.

1. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ

1. Ὁ σπουδαιότερος τάφος (ΑΕ 1948-1949 σ. 126 εἰκ. 3 ἀριθ. 1) εὑρίσκεται εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς ἐκκλησίας, ἀριστερά, καὶ εἶναι κατεσκευασμένος διὰ μεγάλων πωρίνων πλακῶν κατὰ ἐπιμεμελημένον ἰσοδομικὸν σύστημα[1]. Ἔχει μῆκος 1.85, πλάτος 0.71-0.73 καὶ ὕψος 0.72 μ. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου κεῖται ὑπὸ τὸ θεμέλιον τῆς ἐκκλησίας, τὸ δὲ δάπεδον αὐτοῦ εἶναι ἐστρωμένον διὰ τετραγωνικῶν πλακῶν ἐξ ὀπτῆς γῆς[2].

Ὁ τάφος *1* εὑρέθη ἄνευ καλύμματος, πλήρης ὀστῶν, ἄλλων σεσωρευμένων κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ ἄλλων κειμένων ἐκτάδην· ἑπομένως ὁ τάφος οὗτος ἐχρησιμοποιήθη πολλάκις, διατηρηθέντων ἐντὸς αὐτοῦ τῶν παλαιοτέρων λειψάνων[3]. Πρόκειται περὶ νεκρικῆς συνηθείας, ἥτις ἀπαντᾷ μὲν καὶ εἰς λίαν πρωίμους χρόνους, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὀψιμωτέραν ἐποχὴν ἀνάγεται εἰς τὴν ἀνάγκην ἐξευρέσεως νεκρικοῦ χώρου καὶ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν ἀποφυγῆς τῆς ὑπερβολικῆς δαπάνης διὰ τὴν ἀγορὰν νέου τόπου δι᾽ ἕκαστον νεκρόν. Στενότης νεκρικοῦ χώρου ὑπῆρχεν εἰς τὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὀξεῖα ἡ ζήτησις χώρου διὰ τοὺς νεκροὺς καὶ ἀπαντᾷ ἡ ἀνάγκη πολλαπλῶν ταφῶν ἐντὸς κοινοῦ τάφου χάριν οἰκονομίας ἐξόδων καὶ χώρου. Οὕτω π.χ. οἱ συγγενεῖς νεκροὶ — ὅσοι ἀπετέλουν μέλη οἰκογενειῶν — ἐθάπτοντο ἐντὸς κοινοῦ οἰκογενειακοῦ τάφου, ἄλλων δὲ προσώπων μόνον κατὰ παραχώρησιν ἐπετρέπετο ἡ ταφὴ ἐντὸς τάφου, περιέχοντος ἤδη νεκρόν. Ἐντεῦθεν δὲ τὰ κρούσματα λαθραίας ταφῆς ἐντὸς ξένων τάφων, ἀλλ᾽ ἐναντίον τῆς ὁποίας ἀντέδρων, ὡς γνωστόν, διὰ φοβερῶν ἀρῶν καὶ δι᾽ ἄλλων μέτρων, συχνότατα ἀναγραφομένων ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων πλακῶν. Ἀργότερον, ὅτε ἡτό-

1 Εἰς τοὺς πολυτελεστέρους τάφους χρησιμοποιοῦνται μαρμάριναι πλάκες: τάφος τοῦ Ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Κληματίου (ΠΑΝΑΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Παρνασσὸς 5, 1881, 824-825), ἕτερος εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀσκληπιείου (ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΠΑΕ 1876, 21), τάφος ἐντὸς τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (Α. **ΟΡΛΑΝΔΟΣ** Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ζ΄, 1951, 44-45), τάφος ΙΙΙ Ἁγίας Σοφίας Σόφιας (B. FILOV Sainte Sophie de Sofia, Sofia 1913, 70-71 εἰκ 57 πρβ. σ. 168), τάφοι πλαγίου κλίτους Θεολόγου Θηβῶν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΕ 1924, 9). Ἐπίσης εἰς τὴν Β. Ἀφρικὴν (ST. GSELL Les monum. ant. de l'Algérie, II, Paris 1901, 403) καὶ παλαιότερον εἰς προχριστιανικοὺς τάφους τῆς Β. Ἀφρικῆς (GSELL ἔ.ἀ. 41) καὶ τῆς Θεσσαλονίκης (Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ ΠΑΕ 1949, 149).

2 Ὁμοίαν στρῶσιν πρβ. εἰς τάφους ἐντὸς τῆς παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον ἐκκλησίας (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΔ 2, 1916, 134), τοῦ Θησείου (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β΄, 1936, 216 εἰκ. 14) καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ ΑΔ 9, 1924-25, Παράρτ. σ. 66). Εἰς τὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα αἱ πλάκες φέρουν ὀπὰς διὰ τὴν ἀποστράγγισιν τῶν τάφων ἀπὸ τῶν ὑδάτων. Οἱ μετὰ ἐστρωμένου δαπέδου βυζαντινοὶ τάφοι συνεχίζουν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν: τάφοι εὑρεθέντες ἔξω τῆς «Παναγίας στὴν Πέτρα» παρὰ τὴν Καλλιρρόην ἐν Ἀθήναις (Α. ΣΚΙΑΣ ΠΑΕ 1897, 79), ἐν Manastirine (R. EGGER ἐν Forschungen in Salona, II, Wien 1926, 36 κἑ.) καὶ Marusinac (E. DYGGVE-R. EGGER αὐτόθι III, 1939, 9 τάφος D) τῆς ἐν Δαλματίᾳ Σάλωνος κ.ἄ. Εἰς τὸν τάφον τῆς Θάσου καὶ ὀπαὶ ἀποστραγγίσεως (**ΟΡΛΑΝΔΟΣ** ἔ.ἀ. Ζ΄, 1951, 45, εἰκ. 38).

3 Πρβ. τάφον ἐν Θήβαις (Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ ΑΔ 3, 1917, 235 καὶ τάφους τοῦ χριστιανικοῦ Θησείου (WILL. BELL DINSMOOR Observations on the Hephaisteion, Hesperia, Supplem. V, 1941, 9).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

νησαν αἱ οἰκονομικαὶ αἰτίαι τῶν πολλαπλῶν ἐντὸς κοινοῦ τάφου ταφῶν, αὗται συνεχίσθησαν κατὰ παράδοσιν πλέον, π.χ. ἐντὸς τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Βαβύλα (;) εἰς Καουσιὲ τῆς Ἀντιοχείας[1]· ἔπειτα δὲ ἡ κατὰ μόνας ταφὴ καὶ αἱ πολλαπλαῖ ταφαὶ ἀποτελοῦν δύο τρόπους ταφῆς, χρησιμοποιουμένους διαφόρως εἰς τὰς κατὰ τόπους μονὰς (ἀλλαχοῦ ἐντὸς ἀτομικῶν τάφων καὶ ἀλλαχοῦ ἐντὸς κοινῶν)[2] ἢ καί, πιθανῶς, πρὸς διάκρισιν τῶν ἐπισημοτέρων (ἐντὸς ἀτομικοῦ τάφου) προσώπων ἀπὸ τῶν ἀσήμων (ἐντὸς κοινοῦ τάφου)[3]. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐντὸς κοινοῦ τάφου ταφὴ εἰς τὰς μονὰς μαρτυρεῖται μεταβεβλημένη ἤδη εἰς παράδοσιν, εἰς νεκρικὸν ἔθιμον· ὡς ἔθιμον δὲ νεκρικὸν πρέπει πλέον νὰ θεωρῶνται αἱ πολλαπλαῖ ταφαί, ὁσάκις αὗται ἀπαντοῦν κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους, ὅτε δὲν ὑπῆρχεν ἡ παλαιὰ στενότης διαθεσίμου νεκρικοῦ χώρου. Αἱ κατὰ τοὺς ὑστέρους ὅμως βυζαντινοὺς χρόνους πολλαπλαῖ ταφαί, προκειμένου περὶ τάφων ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, ὀφείλονται πάλιν εἰς στενότητα τοῦ διαθεσίμου χώρου (βλ. κατωτ. σ. 180, 181). Πάντως ἡ ἀναγωγὴ τῆς παλαιοτέρας ἀνάγκης εἰς παράδοσιν νεκρικὴν καὶ ἡ ἀναβίωσις αὐτῆς φαίνεται νὰ ἔγινε διὰ τῶν μονῶν.

Μεταξὺ τῶν χωμάτων τοῦ τάφου *1* ἀνευρέθησαν ἄτακτα — λόγῳ τῶν μεταγενεστέρων ταφῶν — θραύσματα ἀγγείων, ἐκ τῶν ὁποίων ἓν ἀνῆκεν εἰς μικρὸν λεπτὸν μετὰ στενοῦ στομίου ἀγγεῖον, πιθανῶς εἰς ἀμφορίσκον, μετὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ πρασίνων ταινιῶν. Τὸ μικρὸν μέγεθος τοῦ ἀγγείου τούτου ἐνθυμίζει ἀνάλογα παραδείγματα εὑρεθέντα ἐντὸς βυζαντινῶν τάφων[4], διασωζομένης τῆς ἀρχαίας συνηθείας τῆς ἐναποθέσεως ἀγγείων ὡς κτερισμάτων[5]. Τὰ κτερίσματα ταῦτα δὲν πρέπει, βεβαίως, νὰ συγχέωνται πρὸς τὰ ὑπεράνω τῶν τάφων ἀνευρισκόμενα θραύσματα ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ὀφείλονται εἰς ἄλλας συνηθείας τῆς νεκρικῆς λατρείας[6]. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ὡς κτερίσματα πρέπει νὰ ἐξηγῶνται ὄχι μόνον τὰ κατατεθειμένα ἐντὸς τῶν τάφων ἀκέραια ἀγγεῖα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπίτηδες θραυόμενα τοιαῦτα, διὰ νὰ μὴ κλέπτωνται[7]. Τὰ ἐντὸς τῶν τάφων θραύσματα εἶναι δυνατὸν νὰ ὀφείλωνται καὶ εἰς τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως

1 J. Lassus ἐν Antioch on the Orontes, II (1937) σ. 11 εἰκ. 7.

2 Acta SS. Martii III, 8*, B: «ἐν μιᾷ θήκῃ αὐτοὺς ἐπ' ἀλλήλους κηδεύσαντες κατέθηκαν» (A. Tougard Quid ad profanos mores, Parisiis MDCCCLXIV, σ. 80) καὶ Acta SS April., I, XXII, B: «οὐ γὰρ ἔθος τοῖς ἡμετέροις πατράσιν, ὡς τοῖς ἄλλοις μοναστηρίοις, εἰς ἓν καταθέσιον ὁμοῦ πάντας κατατεθῆναι τελευτῶντας, ἀλλὰ ἐπιτηρήσαντες τόπον ἐπιτήδειον ἑκάστου, ἐκεῖσε ἴδιον μνημεῖον ποιοῦντες, τοῦτον τῇ γῇ κρύπτουσιν» (Tougard ἔ.ἀ.). Πρβ. Γ. Σπυριδακην, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Κ', 1950, 150-151.

3 Αναστασιου Μοναχου Διηγήσεις διάφοροι περὶ τῶν ἐν Σινᾷ Πατέρων: «Τελευτήσαντός τινος ὁσίου πατρὸς ἐναρέτου καὶ ταφέντος ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῶν πατέρων, τῇ ἐπαύριον πάλιν ἐτελεύτησέν τις τῶν ἀμελεστέρων ἀδελφῶν καὶ ἐτάφη ἐπάνω τοῦ σκηνώματος τοῦ ὁσίου ἀνδρός. Μετὰ οὖν μίαν ἡμέραν, τελευτήσαντος ἄλλου πατρός, ἦλθον τοῦ καταθέσθαι τὸ λείψανον αὐτοῦ, καὶ εὗρον ὅτι ἀπέρριψεν ἐξ αὐτοῦ ὁ ὅσιος ἀνὴρ τὸ σκήνωμα τοῦ ἀμελεστέρου ἀδελφοῦ» (ἔκδ. F. Nau Oriens Christ. 2, 1902, 62).

4 Π.χ. Θηβῶν ΑΔ 10, 1926, 126 εἰκ. 3 (Α. Κεραμοπουλος).

5 Πρβ. τάφους Θηβῶν ἔ.ἀ. καὶ 3, 1917, 103-104, 105, Ἐφέσου ΑΔ 7, 1921-22, 188-189, πρβ. καὶ εἰκ. 62 (Γ. Σωτηριου), Σαλαμῖνος ΑΕ 1916, 8 (Π. Φουρικης), Σπηλαίου Ἑπτὰ Παίδων Forschungen in Ephesos IV 2, 95 κέ. καὶ πλεῖστα ἄλλα.

6 Βλ. Κεραμοπουλον ΑΔ 10, 1926, 126 καὶ 130.

7 Περὶ τοῦ ἐθίμου τῆς θραύσεως τῶν ἀγγείων βλ. Ν. Γ. Πολιτου Λαογραφικὰ Σύμμικτα, Β', ἐν Ἀθήναις 1921, 268 κέ. καὶ 282, B. Schmidt Archiv f. Religionswiss. 24, 1926, 310 κέ. Πρβ. Δ. Λουκατον, Ἐπ. Λαογρ. Ἀρχ. 2, 1940, 79.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

τοῦ ἀγγείου καὶ τῆς ἐναποθέσεως τεμαχίου ἐξ αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ[1]. Ἡ συνήθεια τῆς ἀποθέσεως ἀγγείων ἐντὸς τῶν τάφων διεσώθη μέχρι σχεδὸν τῶν νεωτέρων χρόνων[2], ἀλλὰ πάντως εἰς τὰς χριστιανικὰς ταφὰς μικρὰν μόνον θέσιν κατέχουν τὰ κτερίσματα, εἶναι δὲ αὐτὰ κυρίως λύχνοι καὶ ἀγγεῖα (μεταξὺ τούτων κύπελλα καὶ πινάκια), σπανιώτερον δὲ καὶ μικρότερα ἄλλα ἀντικείμενα καὶ πολυτελῆ κοσμήματα[3] καὶ ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς χρήσεως[4].

2. Τὴν ἀντίστοιχον θέσιν, δεξιά, καταλαμβάνει τάφος καμαρωτός, ἐκτεινόμενος πρὸς Α ὑπὸ τὸν τοῖχον καὶ συγκοινωνῶν μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ δι᾿ ἀνοίγματος ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ ὑπὸ τὸν δεξιὸν τοῖχον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ. Τὸ ἄνοιγμα φέρει πρὸς στενὴν μετὰ μιᾶς βαθμίδος δίοδον, αὕτη δὲ πάλιν φέρει πρὸς τὸν ἔξω τοῦ ναοῦ εὑρισκόμενον τάφον, ὁ ὁποῖος οὕτω ἐνθυμίζει τὰς ὑπογείους νεκρικὰς κρύπτας τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν. Ὁ καμαρωτὸς οὗτος τάφος εἶναι ἐκτισμένος δι᾿ ἀργολιθοδομῆς, ἔχει μῆκος 2.20 (μετὰ τῆς διόδου 3 μ.), πλάτος 0.90 καὶ ὕψος 1.15 μ., ἐντὸς δὲ αὐτοῦ εὑρέθησαν δύο δακτυλίδια (ΑΕ 1948-1949, σ. 133 εἰκ. 13 καὶ 14) καὶ ἓν ἐφθαρμένον νόμισμα (παλαιὸν τεσσαρακοντανούμιον), χρησιμοποιηθὲν ὡς δανάκη[5]. Καὶ ὁ τάφος οὗτος περιεῖχεν ἐπίσης σεσωρευμένα ὀστᾶ καὶ ἀδιαταράκτους ταφάς.

Οἱ τάφοι *1* καὶ *2* κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ κτήτορος, διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὁ μὲν ἀριστερὰ πρὸς ταφὴν τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του, ἡ δὲ καμαρωτὴ κρύπτη ὡς ὀστοφυλάκιον. Ἡ θέσις τῶν τάφων τούτων εἰς τὸ ναΰδριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν θέσιν τῶν τάφων εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν μεγαλυτέρων ἐκκλησιῶν, δὲν εἶναι δὲ σπανία εἰς τὰς μικρὰς ἐκκλησίας, τὰς στερουμένας νάρθηκος[6]. Εἰς τὴν Μονὴν τῆς Παναγίας-Ζωοδόχου Πηγῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος οἱ ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τάφοι ἔχουν τὴν μορφὴν κτιστῶν καμαρῶν ὑπὲρ τὴν γῆν ἐντὸς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας[7].

1 Πρβ. τὰς ταφὰς τῆς παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον ἐκκλησίας ΑΔ 2, 1916, 136 καὶ 138 (Γ. Σωτηρίου). Εἰς τὸ ἔθιμον τοῦτο, ἀναγόμενον εἰς πολὺ παλαιοὺς χρόνους, ὑπόκειται ἡ ἰδέα τῆς μετὰ θάνατον ἐπιβιώσεως καὶ ἀναψυχῆς (refrigerium). Εἰς ἀρχαῖα ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, ἐπὶ κλινομόρφων σαρκοφάγων κ. ἄλλ. ἡ ἰδέα αὕτη δηλοῦται διὰ τῆς παραστάσεως τοῦ νεκροῦ, κρατοῦντος φιάλην καὶ ἑτοίμου νὰ πίῃ (οἶνον). Κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους ἡ περὶ ἐπιβιώσεως ἰδέα παρουσιάζεται ἐνσωματωμένη εἰς τὸ δόγμα τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων: «ἢ σκεύει τινὶ (κατὰ τὴν ταφήν) τὴν γῆν ἐπιβάλλοντες ὅτι, εἰ καὶ θνητοὶ γεγενήμεθα, ἀλλ᾿ ὅμως ἀναστησόμεθα» (Συμεων Θεσσαλ. Περὶ τῶν ἱ. τελετῶν κεφ. 368 Migne 155, 685).

2 Τάφοι ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου Πατησίων (Μετοχίου τῆς ἄλλοτε ἐν Ἀθήναις Μονῆς τῆς Ὁσίας Φιλοθέης) μετ᾿ ἀγγείων τοῦ 17-18ου αἰ. (Α. Ορλανδος Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. 3, 1937, 201).

3 Joh. Broendsted Recherches à Salone, I, 148. Ἀνευρέθησαν ὅμως καὶ πλαγγόνες (Fr. Dölger Ant. u. Christ. 5, 1936, 77 κέ.). Ἐπίσης συνηθίζοντο κογχύλαι ὡς σύμβολα τῆς ἀναστάσεως (H. Leclercq, Dict. Arch. Chr. Lit. III 2, 2905 κέ. καὶ M. Labourse Mél. Archéol. et Hist. LX, 1938, 238).

4 Βλ. τὰς λαογραφικὰς εἰδήσεις ἐν Ἐπ. Λαογρ. Ἀρχ. 2, 1940, 77_3 καὶ 184-185 (Γ. Μεγας).

5 Περὶ τοῦ ὀβολοῦ τοῦ Χάρωνος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους βλ. Φ. Κουκουλε Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Δ΄, ἐν Ἀθήναις 1951, 158 καὶ Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΣΤ΄ 1940, 11-12. Εἰς βυζαντινοὺς τάφους (9-10ου αἰ.) ἀνασκαφέντας ἐν Κορίνθῳ ἡ δανάκη εὑρέθη ἄλλοτε ἐντὸς τοῦ κρανίου, τεθειμένη ἐντὸς τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ, καὶ ἄλλοτε ἁπλῶς ἐντὸς τῶν τάφων, τεθειμένη ἐντὸς τῆς χειρὸς τοῦ νεκροῦ (H. Morgan AJA XL, 1936, 473 κέ.). Πρβ. καὶ ταφὰς ἐν Θήβαις (Α. Κεραμοπουλος ΑΔ 3, 1917, 104), ἔνθα ἡ δανάκη ἐν τῷ στόματι τοῦ νεκροῦ.

6 Πρβ. τοὺς τάφους πρὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῆς Π. Κορίνθου (Morgan ἔ.ἀ. 474).

7 Α. Ορλανδος Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α΄, 1935, 171 εἰκ. 2 (13-14ου αἰ.). Περίπου ὅμοιοι τάφοι (ὀστοφυλάκια;) εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιὰν Τρικκάλων (αὐτόθι σ. 21 εἰκ. 3) (τέλους 14ου αἰ.).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

3-7) Ἐκ τῶν ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας τάφων δύο ἀνεκαλύφθησαν πρὸ τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὁ μὲν (*3*) παρὰ τὸ ἄνοιγμα τῆς πλαγίας κεραίας, ὁ δὲ (*4*) εἰς τὴν δεξιὰ ἀντίστοιχον θέσιν. Ἀμφότεροι (μῆκ. 2, πλ. 0.40-0.50 μ.) εἶναι ἐκτισμένοι κάτω διὰ κοινῆς ἀργολιθοδομῆς καὶ ἄνω διὰ πωρολίθων, ἐκαλύπτοντο δ' ἐπιμελῶς ὁ ἀριστερὰ διὰ μεγάλων πωρίνων πλακῶν καὶ ὁ δεξιὰ δι' ὁμοίων πωρίνων καὶ ψαμμιτικῶν (ἐντοπίων, λατομημένων ἐκ τῶν πετρωμάτων τῆς παραλίας) πλακῶν. Ἕτερος τάφος (*5*) εὑρέθη εἰς τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς ἐκκλησίας παρὰ τὴν εἴσοδον· οὗτος εἶναι μικροτέρων διαστάσεων (1.40 × 0.40 μ.) καὶ εὐτελεστέρας κατασκευῆς. Δύο ἀκόμη τάφοι (*6* καὶ *7*), εὑρεθέντες εἰς τὴν ἀριστερὰν κεραίαν, ἦσαν ἁπλῶς ἐσκαμμένοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους. Οἱ τάφοι *3-6* περιέκλειον ἀνὰ ἕνα σκελετόν· ὁ ἕβδομος τάφος περιέκλειε μόνον ἀτάκτως σεσωρευμένα ὀστᾶ, δὲν εἶχε δεχθῆ σώματα, ἀλλὰ σκελετούς[1].

8) Ἕτερος τάφος (*8*) εὑρέθη ἐντὸς τοῦ πλαγίου κλίτους παρὰ τὴν ΝΑ αὐτοῦ γωνίαν. Οὗτος εἶναι μικρῶν διαστάσεων, μήκους μόλις 1.20 μ., ἐκτισμένος δι' ἀργολιθοδομῆς, ἐκαλύπτετο δὲ δι' ἀκανονίστων ψαμμιτικῶν πλακῶν καὶ προσέτι ὑπὸ καμάρας[2], ὑψουμένης ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ καὶ ἐκτεινομένης πρὸς Δ μέχρις ἀποστάσεως 2.55 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐσῴζετο μόνον ὁ ἀριστερὸς ἐπικλινὴς τοῖχος (πάχ. 0.25 μ.) τῆς καμάρας καὶ εἰς ὕψος 0.50 μ. Ὁ τάφος οὗτος περιέκλειε τὸν σκελετὸν παιδίου, ἕνεκα δὲ τῆς κατασκευῆς τῆς καμάρας ἠχρηστεύθη ἡ πλαγία θύρα τοῦ ναϋδρίου, ἀποφραχθεῖσα.

9) Τέλος ὁ ἔνατος τάφος ἀπεκαλύφθη ἔξω, ΒΔ τῆς ἐκκλησίας, ἁπλῶς ἐσκαμμένος εἰς τὸ ἔδαφος. Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθη μικρὸς χαλκοῦς, ἀναδιπλούμενος εἰς τύπον θήκης περιάπτου, σταυρὸς (ΑΕ 1948-1949, 133 καὶ ΠΑΕ 1941-1944, 24 εἰκ. 1), τεθεὶς μετὰ τοῦ νεκροῦ ὡς ἀποτρόπαιον, κατὰ τῆς ἐπηρείας τῶν πονηρῶν πνευμάτων· ἄλλοτε, ἀντὶ τῆς ἐναποθέσεως σταυροῦ, διακοσμοῦνται ἐσωτερικῶς οἱ τοῖχοι τῶν τάφων διὰ γραπτῶν σταυρῶν καὶ δι' ἱερῶν κειμένων[3].

2. ΤΑΦΟΣ-ΘΗΚΗ-ΧΑΜΟΣΟΡΙΟΝ-ΚΑΜΑΡΑ-ΜΝΗΜΑ-ΚΙΒΟΥΡΙΟΝ

Οἱ ἀνωτέρω περιγραφέντες τάφοι ὑπάγονται εἰς τέσσαρα εἴδη τῆς κατηγορίας τῶν ἐπιγείων τάφων, ἕκαστον δὲ εἶδος πιθανώτατα ἔφερεν ἰδιαίτερον ὄνομα· τοὐλάχιστον ἐκ τῶν διαφόρων ὀνομάτων, διὰ τῶν ὁποίων εἰς τὰς πηγὰς δηλοῦνται οἱ τάφοι, προϋποτίθεται καὶ ἰδιαίτερον εἶδος τάφου δι' ἕκαστον φερόμενον ὄνομα τάφου. Εἶναι ὅμως δύσκολος ἡ ἀπόδοσις τῶν καθ' ἕκαστον ὀνομάτων τῶν τάφων εἰς τὰ διάφορα εἴδη τούτων, διότι, ἀφ' ὅτου διεσπάσθη ἡ ἀρχαία ἑνότης πολιτισμοῦ — ἐνν. τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν — καὶ αἱ κοινωνικαὶ ὁμάδες ἀπεμονώθησαν καὶ ἡ γλῶσσα πλέον δὲν ἦτο

1 Πρβ. τάφους ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ Θησείου (DINSMOOR ἔ.ἀ. 9).

2 Καμαρωτὸν τάφον μετὰ ὁριζοντίου διαμέσου καλύμματος πρβ. εἰς Bull. Soc. Arch. Bulg. 1, 1910, 173 κέ. εἰκ. 18-19 (I. IVANOF) (βουλγ.).

3 Μετάλλινος σταυρὸς εὑρέθη καὶ ἐντὸς τάφου παρὰ τὸ ἐν Ἀθήνας Ἀσκληπιεῖον (ΣΤΕΦ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ Ἀθήναιον 5, 1876, 196 ὑποσημ.)· ἐνίοτε ἀπαντᾷ χαραγμένος σταυρὸς ἐπὶ τῆς ἔσω ἐπιφανείας τοῦ καλύμματος τῶν τάφων (ΣΤΕΦ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΠΑΕ 1876, 21-22. Πρβ. Ι. ΤΡΑΥΛΟΝ ΑΕ 1939-41, 58). Περὶ τῆς ἐσωτερικῆς διὰ σταυρῶν κλπ. διακοσμήσεως τῶν τάφων βλ. A. GRABAR Martyrium II 279 κέ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

αὐστηρὰ εἰς τοὺς ὁρισμοὺς τῶν πραγμάτων, αἱ πηγαί, ἰδίως αἱ ἐπιτάφιαι ἐπιγραφαί, συνηθέστατα δὲν ἀκριβολογοῦν. Αἱ λογίου ὕφους φιλολογικαὶ πηγαὶ καὶ ἐπιγραφαὶ δανείζονται ὀνόματα ἐκ τῆς ἀρχαίας φιλολογικῆς παραδόσεως· ἀλλὰ τὰ ὀνόματα ἐκεῖνα, προϋποθέτουν συχνὰ ἄλλου εἴδους τάφους καί, ἐπαναλαμβανόμενα, δὲν ἀποτελοῦν, βεβαίως, ἀκριβεῖς ὁρισμούς. Ἀφ᾽ ἑτέρου αἱ λαϊκωτέρου χαρακτῆρος πηγαί, προερχόμεναι ἐκ κοινωνικῶν στρωμάτων, τὰ ὁποῖα συνήθως μιμοῦνται τὰς ἄνω τάξεις, μεταφέρουν ὀνόματα ἀδιακρίτως εἰς πᾶν εἶδος τάφου· καὶ καταντᾷ νὰ λαμβάνωνται τὰ διάφορα ἐκεῖνα ὀνόματα ὑπὸ τὸ περιληπτικὸν νόημα τοῦ τάφου γενικῶς. Ἐν τούτοις θὰ ἐπιχειρήσωμεν κάποιον σημασιολογικὸν διαχωρισμόν.

Οἱ ἀνωτέρω περιγραφέντες ὑπ᾽ ἀριθ. *6*, *7* καὶ *9* τάφοι ἦσαν ἀκατασκεύαστοι: ἦσαν ἁπλῶς ἐσκαμμένοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, ἄνευ καλύμματος καὶ πεπληρωμένοι διὰ χώματος. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο ἀνήκει ἡ ἰδιότης τοῦ τάφου ἐν ὅσῳ ἐντὸς αὐτοῦ περικλείονται λείψανα νεκροῦ· διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἀκριβολόγος νομοθεσία διακρίνει τὸ εἶδος τοῦτο τάφων ἀπὸ τῶν μονιμωτέρων νεκρικῶν κατασκευῶν, χαρακτηρίζει δὲ αὐτὸ ἁπλῶς ὡς *τάφον*, σαφῶς διακρινόμενον τοῦ *μνημείου*[1]. Ὁμοίαν βασικῶς διάκρισιν κάμνει καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὅστις μετὰ τῆς κλασσικῆς παιδείας εἰς τὰς σχολὰς εἶχε διδαχθῆ καὶ τὸν ὁρισμόν: ὁ Χρυσόστομος, δηλαδή, ἀκριβολογεῖ ὅταν ἄλλοτε ἀντιθέτῃ τοὺς *τάφους* πρὸς τὰς *θήκας* τῶν πλουσίων[2] καὶ ἄλλοτε παραθέτῃ ὡς ἰδιαίτερα εἴδη τάφων τὰς *λάρνακας*, τὰ *μνήματα* καὶ τὰς *θήκας*[3]. Συνεπῶς κατὰ τὸν 4-5ον αἰῶνα αἱ *θῆκαι* ἦσαν τάφοι κάπως ἐπιδεικτικοί, διάφοροι τῶν ἁπλῶς ἐπιγείων τάφων, πάντως δὲ διάφοροι καὶ τῶν λιθίνων σαρκοφάγων. Καὶ τὰ *μνήματα* ἦσαν τάφοι διάφοροι τῶν ἁπλῶς ἐπιγείων τάφων· π.χ. ὁ Χρυσόστομος, ὁμιλῶν ἀλλαχοῦ, παρουσιάζει αὐτὰ ὡς πολυτελῆ νεκρικὰ οἰκοδομήματα τοῦ εἴδους τῶν μαυσωλείων[4], ἐξ ἐπιγραφικῶν δὲ πηγῶν μανθάνομεν ὅτι τὰ μνήματα ἢ *μνημεῖα* ἦσαν σύνθετα νεκρικὰ κτίσματα, ἐντὸς τῶν ὁποίων πριεκλείετο ὁ κυρίως

1 «*Τάφος* ἐστίν, ἐν ᾧ σῶμα ἢ ὀστέα ἀπετέθη... ἀλλ᾽ ὅσον ἐστὶ τὸ σῶμα. *Μνημεῖον* δέ ἐστι τὸ διὰ τὴν μνήμην φαινόμενον» ΒΑΣΙΛΙΚΑ 59, 1, 2 (HEIMB. 5, 223), DIGESTA XI 7 L 2 § 5-6, ΚΥΡΙΛΛ. ΑΛΕΞ. Κατὰ Ἰουλιανοῦ 10: «Πάντα ἐπληρώσατε *τάφων* καὶ *μνημάτων*» (MIGNE 76, 1016). Πρβ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ Βυζαντ. βίος καὶ πολιτισμὸς Δ΄ 200 καὶ Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙϚ΄, 1940, 54.

2 ΧΡΥΣΟΣΤ. Ὁμιλία εἰς μάρτυρα Πελαγίαν ἐγκωμιαστική: «Καὶ γὰρ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν αὐλῶν λαμπρότερος παρὰ πᾶσιν ὁ *τάφος* ἔσται ἐκεῖνος, ἔνθα ἂν ᾖ σῶμα κείμενον ἀρετῇ καὶ εὐσεβείᾳ συζῆσαν. Καὶ τούτου μάρτυρες ὑμεῖς, οἱ τὰς μὲν *θήκας* τῶν πλουσίων, καίτοι χρυσᾶ ἐχούσας ἱμάτια, καθάπερ σπήλαια παρατρέχοντες, πρὸς ταύτην μετὰ πολλῆς δραμόντες τῆς προθυμίας, ἐπειδὴ κλπ.». (MIGNE 50, 582).

3 ΧΡΥΣΟΣΤ. Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἁγίαν μάρτυρα Δροσίδα: «ὁμοῦ τε γὰρ ἐπέβη τις τῶν προθύρων καὶ πλῆθος εὐθέως *τάφων* πανταχόθεν προσπίπτει τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ ὅπουπερ ἂν ἴδῃ *λάρνακας* καὶ *μνήματα* καὶ *θήκας* ὁρᾷ τῶν κατοιχομένων» (MIGNE 50, 683). Ἐνταῦθα ὁ ὅρος τάφος ὑπὸ τὸ περιληπτικὸν νόημα τοῦ γένους. Ἀλλαχοῦ ὁ Χρυσόστομος διὰ τοῦ ὅρου «τάφος» φαίνεται νὰ ἐννοῇ τὸ περικλεῖον τὸν τάφον μάρτυρος οἰκοδόμημα τῆς νεκρικῆς λατρείας, τὸ μαρτύριον: «Παράμεινε τῷ *τάφῳ* τοῦ μάρτυρος... ἆρον εὐλογίαν ἀπὸ τοῦ τάφου... περιπλάκηθι τὴν *σορόν*, προσηλώθητι τῇ *λάρνακι*· οὐχὶ τὰ ὀστᾶ μόνον τῶν μαρτύρων, ἀλλὰ καὶ οἱ τάφοι αὐτῶν καὶ αἱ λάρνακες πολλὴν βρύουσι τὴν εὐλογίαν» (ΧΡΥΣΟΣΤ. Εἰς Μάρτυρας ὁμιλία, MIGNE 50, 664). Ἐνταῦθα ὡς *σορὸς* πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ἡ ἐπιταφία κατασκευή, ἡ περικλείουσα τὴν *λάρνακα* τῶν λειψάνων τοῦ μάρτυρος. Ἡ προσήλωσις τοῦ προσκυνητοῦ εἰς τὴν λάρνακα ἐννοεῖται πνευματικὴ (μέσῳ τῆς confessio;).

4 ΧΡΥΣΟΣΤ. Λόγος εἰς τὸν μακάριον Βαβύλαν κλπ. «ἀλλὰ κἂν τὰ μνήματα τῶν κατοιχομένων οἰκοδομῆσαι δέῃ καὶ ὁ ζωγράφος καὶ ὁ λιθοξόος καὶ ὁ τέκτων καὶ ὁ χαλκοτύπος καὶ πάντες τὰ αὐτῶν συνεισφέρουσι» (MIGNE 50, 556).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

τάφος[1]. Ὅθεν περὶ τῶν ἀνωτέρω ὑπ᾽ ἀριθ. *6*, *7* καὶ *9* παραδειγμάτων δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ εἰδικώτερον ὁ ὅρος *τάφος*[2].

Οἱ τάφοι *1*, *3*, *4* καὶ *5* εἶναι ἐκτισμένοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους καὶ ἔφερον ἐπίπεδον κάλυμμα ἐκ πλακῶν. Ἀλλὰ πρὶν ἐπιζητήσωμεν τὸ ἰδιαίτερον αὐτῶν ὄνομα εἶναι χρήσιμον νὰ ἐξηγηθῇ τοῦ Χρυσοστόμου ὁ ὅρος *θήκη*.

Θήκη εἶναι ἡ θέσις, ἐντὸς τῆς ὁποίας κατὰ κυριολεξίαν ἀποτίθεται τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ, ὅθεν καὶ «θήκη σώματος» καὶ «σωματοθήκη»[3]· συνεπῶς δὲ ὡς θήκη ἐννοεῖται καὶ δύναται νὰ ὀνομάζηται καὶ ἡ μαρμαρίνη λάρναξ[4]. Ἀλλ', ὡς εἴδομεν, ὁ Χρυσόστομος διακρίνει τὰς λάρνακας ἀπὸ τῶν θηκῶν, περαιτέρω δὲ οὗτος χρησιμοποιεῖ περὶ μὲν τῶν κοινῶν θνητῶν τὸν ὅρον λάρνακες, περὶ δὲ τῶν μαρτύρων τὸν ὅρον θῆκαι[5]. Εἰς ἑτέραν περίπτωσιν, καθ᾽ ἣν τὰ λείψανα μαρτύρων ἦσαν κατατεθειμένα ἐντὸς λιθίνης σαρκοφάγου τοποθετημένης ἐντὸς κλειστοῦ χώρου, ὁ Χρυσόστομος χρησιμοποιεῖ περὶ αὐτῆς τὸν ὅρον λάρναξ[6]. Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ Χρυσόστομος ἀκριβολογεῖ περὶ τοὺς ὅρους. Ἐν Ἀντιοχείᾳ τὸ μαρτύριον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔκειντο τὰ λείψανα τῆς μάρτυρος Δροσίδος, ἦτο κοινὸν νεκροταφεῖον (κοιμητήριον) πλῆρες ταφῶν, χρησιμοποιούμενον ὡς νεκροταφεῖον καὶ κοινῶν θνητῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χρυσοστόμου· τῶν κοινῶν δὲ τούτων θνητῶν ὁ Χρυσόστομος διακρίνει ἐνταῦθα τρία εἴδη τάφων: λάρνακας, μνήματα καὶ θήκας. Περὶ τῶν εἰς τὸ μαρτύριον τοῦτο εὑρισκομένων τάφων μαρτύρων χρησιμοποιεῖ ὁ Χρυσόστομος τὸν ὅρον θῆκαι, τὰς θήκας δὲ αὐτὰς ἀντιθέτει πρὸς τὰς λάρνακας τῶν κοινῶν θνητῶν[7]. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐκεῖ που, πλησιέστερον ἢ οἱ ἄλλοι πρὸς τὰς θήκας τῶν μαρτύρων, ἔκειντο οἱ ἐντὸς λαρνάκων νεκροί, πιθανώτατα δὲ αἱ θῆκαι τῶν μαρτύρων ἐκεῖναι ἔκειντο ἐντὸς ἰδιαιτέρου χώρου—ἐνν. ἐντὸς τοῦ περιβόλου

1 Μαυσωλεῖον ἐν Βιθυνίᾳ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτοῦ ὡς μνημεῖον: «Γερυλλανὴ . . . ζῶ[σα] τῷ ἀνδρὶ καὶ ἑαυτῇ τὸ μνημεῖον κατεσκεύασεν καθὼς περιοικοδόμηται σὺν ταῖς περικειμέναις οἰκίαις πάσαις» (A. M. 18, 1893, 26 κἑ. ὅπου καὶ σχεδίασμα, B. Graef). Πρβ. ἐπιγραφὴν ἐκ Κιβύρας: «[τοῦτο τὸ μ]νημεῖον τὸ ἐνκύ[κλιον καὶ τοὺς π]ερικειμένους [τοίχους] (στίχ. 3-4)... ὃς ἂν δὲ τολμήσῃ τι [ἐπιλύ]σαι ἢ καταβλάψῃ τι τῶν [τοίχων] τοῦ ἐγκυκλίου ἢ τῆς [σοροῦ] (στίχ. 9-12)» (M. Collignon BCH 2, 1878, 600) καὶ ὅσα περὶ τοῦ μνήματος τοῦ Χριστοῦ λέγει ὁ Χρυσοστομος, εἰς τὸν Εὐαγγ. Ἰω. ὁμιλ. ΙΒ΄: «τῶν δὲ τοῦ μνήματος αὐτοῦ λίθων ἡρμοσμένων τῇ θήκῃ, ἔτι δὲ καὶ τῶν σημάντρων ἐπικειμένων» (Migne 59,84). Περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας σημασίας τοῦ ὅρου «μνῆμα» βλ. Fr. Eichler Σῆμα und Μνῆμα, A. M. 39, 1914, 138 κἑ. Πρὸς τὴν σημασίαν αὐτὴν ἐγγύτερον ἵσταται ὁ νομικὸς ὁρισμὸς τοῦ μνημείου (βλ. ἀνωτ. σ. 168). Περὶ τοῦ μνημείου ἢ μνήματος βλ. καὶ κατωτ. σ. 171 κἑ.

2 Ὑπὸ τὸ περιληπτικὸν ὅμως νόημα ἡ λ. τάφος ἐσήμαινε πᾶν εἶδος τάφου, ὁμοῦ καὶ τὸ πολυτελὲς νεκρικὸν μνημεῖον: Χρυσοστ. Εἰς τὸν μη΄ ψαλμ.: «ἀλλ᾽ ὅταν ἴδωσι τὸν πλοῦτον ὀγκωθέντα, τοὺς τάφους ἐγηγερμένους, τὰς ματαίας οἰκοδομὰς ἀπηρτισμένας» (Migne 55, 235)· πρβ. «καὶ τάφους λαμπροὺς οἰκοδομησάμενοι» (αὐτόθι 54, 664).

3 Παραδείγματα εἰς Corpus griech.-christl. Inschr. v. Hellas I, 1941, 109 (Ν. Βεης).

4 Μαρτυριον Βαρθολομαιου κεφ. 9: «καὶ ἦραν τὸ λείψανον τοῦ ἀποστόλου μετὰ ὕμνου καὶ πάσης δόξης καὶ κατέθεντο αὐτὸ ἐν βασιλικῇ θήκῃ» (Lipsius-Bonnet Acta apostol. apocrypha II 1, 149). Βασιλικὴ θήκη = πολυτελὴς λάρναξ (εἰς Σελεύκειαν π.χ. μεγάλη σαρκοφάγος, ἀνήκουσα εἰς τὸν μετ᾽ ἀνθοπλοκάμων τύπον, φέρει τὸ ὄνομα θήκη J. Keil - A. Wilhelm Monum. As. Min. Ant., III. [1931] 14 ἀριθ. 12). Θῆκαι ἐπίσης ὠνομάζοντο καὶ αἱ ξύλιναι σαρκοφάγοι. Πρβ. Κουκουλε Βυζ. βίος καὶ πολιτ. Δ΄ 190 καὶ Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙϚ΄ 1940, 44 καὶ Γ. Σπυριδακην αὐτ. Κ΄, 1950, 151.

5 Χρυσοστ. Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἁγ. μάρτ. Δροσίδα: «ὅταν γὰρ τὰς ἄλλας παραδραμόντας λάρνακας ἐπὶ τὰς τῶν μαρτύρων θήκας ἔλθωμεν» (Migne 50, 685).

6 Χρυσοστ. Εἰς τὸν ἅγιον ἱερομ. Βαβύλαν: «καὶ τὸ μὲν μαρτύριον τοῦ ἁγίου τῆς λάρνακος ἔρημον . . . ὁρῶντα» (Migne 50, 523).

7 Migne 50, 683 καὶ 685 (βλ. τὰ κείμενα σ. 168[8] καὶ ἀνωτέρω σημ. 5).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

τοῦ κοιμητηρίου. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ἐπομένως, συνάγεται ὅτι αἱ θῆκαι, ὁμοῦ καὶ αἱ θῆκαι τῶν μαρτύρων, ἦσαν εἶδος τάφου εὐτελέστερον τῶν λαρνάκων — εἴδομεν ὅτι εἰς τὸν χῶρον τοῦτον (τὸ κοιμητήριον ὅπου τὸ λείψανον τῆς Δροσίδος) οἱ πολυτελέστεροι τῶν ἁπλῶν λαρνάκων τάφοι ὠνομάσθησαν παρὰ τοῦ Χρυσοστόμου μνήματα[1]. Ἀλλαχοῦ αἱ θῆκαι παρουσιάζονται ὡς τάφοι μετὰ καλύμματος[2]. Συνεπῶς τὸ μαρτύριον τοῦτο τῆς Ἀντιοχείας φαίνεται νὰ ὡμοίαζε πρὸς τὸ παρὰ τὴν κοιμητηριακὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς Τίπασαν (Tipasa) τοῦ Ἀλγερίου, ἔνθα τὰ λείψανα μαρτύρων ἔκειντο ὑπὸ στοάν, ἐντὸς τάφων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μετὰ καλυμμάτων κοσμουμένων διὰ ψηφιδωτῶν, χρησιμοποιουμένων δὲ καὶ ὡς τραπεζῶν μαρτύρων (mensae martyrum)[3]. Καὶ ὁ ἀρχικῶς ὑπαίθριος τάφος τῶν Πέντε Μαρτύρων ἐντὸς τοῦ ἄλλοτε κοιμητηρίου τῆς δαλματικῆς Σάλωνος (Salona) ἦτο κτιστὸς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ ἐκαλύπτετο δι᾽ εὐτελοῦς πλακός, τῆς τραπέζης μαρτύρων[4]. Εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὁμοίας μορφῆς ἦσαν καὶ αἱ θῆκαι τῆς Δροσίδος καὶ τῶν συμμαρτύρων αὐτῆς. Αἱ θῆκαι, λοιπόν, τὰς ὁποίας ὁ Χρυσόστομος εἶχεν ὑπ᾽ ὄψει, φαίνεται νὰ ἦσαν τάφοι κτιστοὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, εὐτελέστεροι τῶν σαρκοφάγων. Ἀλλὰ καὶ αἱ θῆκαι ἦσαν τάφοι πλουσίων, σχετικῶς ἐπίσημοι, εὐτρεπισμένοι ἐξωτερικῶς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς κοινοὺς τάφους τῶν πτωχῶν. Εἰς τὸ Ματθ. κγ´ 27 διὰ τῆς φράσεως «τάφοι κεκονιαμένοι» ὑπονοεῖται ἀκριβῶς ὁ τάφος τύπου κτιστῆς ἐπιγείου θήκης. Τοιαύτη δὲ «θήκη» ἐπίγειος δύναται νὰ εἶναι καὶ τὸ συμπαγὲς σῆμα, τὸ ἐκτισμένον εἴτε ὑπεράνω ἁπλοῦ τάφου εἴτε ὑπεράνω σαρκοφάγου κεχωσμένης ἐντὸς τοῦ ἐδάφους[5]. Βυζαντινὸν παράδειγμα θήκης εὑρέθη εἰς τὸν Θεολόγον τῶν Θηβῶν: εἰς τὸ ἓν ἐκ τῶν δύο διαμερισμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα τὸ πλάγιον νεκρικὸν παρεκκλήσιον χωρίζεται, ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ δαπέδου μαρμαρίνη σαρκοφάγος, εἰς τὸ ἕτερον δὲ ὑπῆρχε κτιστὴ θήκη[6], ἥτις ὑψοῦτο μόνη ἐν μέσῳ ἁπλῶν ἐπιγείων τάφων καὶ οὕτω ἀνεδεικνύετο ἐπισημότερον, ὡς εἶδος σαρκοφάγου. Θὰ ἦτο τάφος τινὸς ἐκ τῶν ἐπισήμων τῆς πόλεως. Αἱ θῆκαι τοῦ εἴδους τούτου ἐπεῖχον τὴν θέσιν μνημείων, ὁ ἐπιδεικτικὸς χαρακτὴρ τῶν ὁποίων ἐδηλοῦτο ἐνίοτε διὰ τοῦ ἐπιθέτου «παραστατικός», μέχρις ὅτου βαθμηδὸν τὸ ἐπίθετον ἐξετόπισε τὸ παρ᾽ αὐτοῦ προσδιοριζόμενον οὐσιαστικὸν καὶ τότε ἡ λ., ὡς *παραστατικὸν* (τό), προσέλαβε τὴν σημασίαν γενικῶς τοῦ τάφου, ὡς ἄλλως καὶ ὁ ὅρος θήκη[7].

Οἱ τάφοι ***1***, ***3***, ***4*** καὶ ***5*** ἔφερον μὲν κάλυμμα, ἀλλ᾽ ἦσαν ἐκτισμένοι ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, καὶ ἀνάλογοι πρὸς τοὺς λαξευτοὺς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τάφους, τοὺς καλυπτομένους

1 Βλ. ἀνωτ. σ. 168-169.

2 Χρυσοστ. Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ Προφήτου Δαυῒδ κλπ. (Ψαλμ. 48, 17): «ἀπέρχεται εἰς τὸν τάφον ὁ πάντα ἁρπάζων, εἰς τρεῖς πήχεις θάπτεται καὶ πλέον οὐδέν· καὶ γῆ ἐπάνω τῆς ὄψεως καὶ τὸ κάλυμμα τῆς θήκης» (Migne 55, 512). Διὰ τῆς φράσεως «καὶ γῆ ἐπάνω τῆς ὄψεως» ἐννοεῖται ἡ κατὰ τὴν ταφὴν ρῖψις χώματος ἐπὶ τοῦ νεκροῦ πρὸ τῆς καλύψεώς του (βλ. **ΛΟΥΚΑΤΟΝ**, Ἐπ. Λαογρ. Ἀρχ. 2, 1940, 79). Ὡς ὁμοίας μορφῆς περιγράφει ὁ Χρυσόστομος καὶ τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ τὴν θήκην (Migne 59, 84 βλ. τὸ κείμενον ἀνωτέρω σ. 169_1).

3 Bull. Archéolog. du Comité 1938-1940, 422 κέ., (L. Leschi), Grabar, Martyrium I, 49-50 εἰκ. 9.

4 Broendsted Recherches à Salone I σ. 134 εἰκ. 134 καὶ σ. 139 κέ. εἰκ. 135.

5 Εἰς Τίπασαν (St. Gsell, Mélanges Arch. et Hist. XIV, 1894, 399 εἰκ. 47. Πρβ. τοῦ αὐτοῦ, Monum. Ant. Algér. II 404 καὶ ἀρχαῖα παραδείγματα ἐν σ. 46). Παρ᾽ Ἀστεριῳ Ἀμασειας Εἰς τὴν πανεύφ. μάρτυρα Εὐφημίαν (Migne 40, 336) ὡς θήκη ἐννοεῖται ὁ κτιστὸς τάφος, ὁ περιέχων τὴν λάρνακα τῶν ἱερῶν λειψάνων.

6 ΑΕ 1924, 8 εἰκ. 6, 11, 12 καὶ σ. 9 εἰκ. 9 (Γ. Σωτηριου). Καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀβερκίου (κατωτ. σ. 172).

7 Πρβ. «θήκη παραστατικὴ πρὸς τὸ μνησθῆναι αὐ. τοῦ» (CIG IV σ. 454 ἀριθ. 9213) ἐπὶ σαρκοφάγου ἐκ Σελευκείας. Πρβ. τὸ Βασιλικῶν 59, 1, 2 (ἀνωτ. σ. 168_1) καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀβερκίου (κατωτ. σ. 172).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

διὰ πλακῶν. Καὶ οἱ λαξευτοὶ οὗτοι τάφοι φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα θῆκαι[1], εἰδικώτερον ὅμως περὶ αὐτῶν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *ὑποσόριον*[2] ἢ *χαμοσόρι(ο)ν*[3]. Εἰς τὰς πηγὰς ἡ ἐντὸς τοῦ ἐδάφους λάρναξ διακρίνεται ἀπὸ τοῦ χαμοσορίου καὶ ἂν ἀκόμη τοῦτο εἶναι κατεσκευασμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν[4]. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι καὶ τὸ ὄνομα χαμοσόριον ἐπεξετάθη καὶ ἐπὶ ἄλλου εἴδους τάφων, π.χ. ἐπὶ τῶν λιθίνων σαρκοφάγων καὶ ἐπὶ τῶν νεκρικῶν αἰθουσῶν[5]. Πάντως τὸ βυζαντινὸν ὄνομα τοῦ ὑπ᾽ ὄψει εἴδους τάφων εἶναι ἡ λ. χαμοσόριον[6]. Ἀλλὰ καὶ τὸ χαμοσόριον, ἐφ᾽ ὅσον δὲν ἐξεῖχεν ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους, ὡς μνημεῖον, ὑπείγετο εἰς τὴν νομικὴν κατηγορίαν τοῦ ἁπλοῦ τάφου (βλ. ἀνωτ. σ. 168-169).

Ὁ τάφος *2*, ὁ καμαρωτός, δὲν παρέχει δυσκολίας ὡς πρὸς τὸ ὄνομα, διότι καὶ εἰς τὰς ἀρχαίας πηγὰς ὁ τάφος τοῦ εἴδους τούτου ὀνομάζεται καμαρωτὸς ἢ ἁπλῶς *καμάρα*[7], ἕνεκα τῆς μορφῆς αὐτοῦ. Τὸ σπανιώτερον ἀρχαῖον ὄνομα τοῦ καμαρωτοῦ τάφου, «ψαλίς», ἀπαντᾷ καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους[8].

Διὰ τὸ ὄνομα τοῦ ὑπ᾽ ἀριθ. *8* τάφου, συνθέτου ἐξ ὑποκειμένου χαμοσορίου καὶ ὑπερκειμένης καμάρας, ἀπαιτεῖται μακροτέρα ἀπασχόλησις.

Εἰς τάφους συνθέτους, ἀποτελουμένους ἐξ ἑνὸς ὑπερκειμένου καὶ ἑτέρου ὑποκειμένου μέρους, ἀναφέρονται πλεῖσται ὅσαι ἐπιγραφαί. Καταχωρίζω ὡρισμένας ἐξ αὐτῶν: **α΄**) «εἰς ὃν πλάτ[α]ν κατεσκεύασεν μνημεῖον τὸ ἐπικείμενον τ[ῷ] πλάτᾳ, σορόν τε καὶ [εἰ]σώστας ἐν αὐτῷ καὶ τὰ λοιπὰ τὰ ἐν αὐτῷ· εἰς ἣν σορὸν ἔθαψα Βαρίλλα[ν] τὴν ἐ[μ]αυτοῦ γυναῖκα· βούλομαι δὲ καὶ αὐτὸς ἐν τῇ σ[ο]ρῷ τεθῆναι, ἕτερον δὲ μηδένα. Ἐν τῇ εἰσώστῃ τῇ πρώτῃ, ὑποκειμένῃ [τῇ] σορῷ, ἐνταφῆναι βούλομαι τὴν γυναῖκά μου καὶ Πολυχρόνιον τὸν υἱόν μου, ἐν δὲ τῇ ἑτέρᾳ εἰσώστῃ τεθῆναι βούλομαι Τατιανόν»[9]. **β΄**) «Κατεσκεύασε τὸ μνημεῖον καὶ τὴν σορόν . . . ὅς δὲ ἀνοίξῃ τὴν σορόν»[10]. **γ΄**) «Βωμὸς σὺν τοῖς (γρ. ταῖς) εἰσώσταις καὶ τῇ ἐπικειμένῃ σορῷ... εἰς ἣν σορὸν κεκήδευται Τατιανή . . . τῶν δὲ εἰσωστῶν ἐξουσίαν οὐδεὶς ἕτερος ἔχει πρὸς τὸ συγχωρῆσαί τινα ταφῆναι ἢ μόνος»[11]. **δ΄**) «Ἡ σορὸς καὶ ἡ ὑποκειμένη αὐτῇ εἰσώστη καὶ ὁ τόπος καθ᾽ οὗ ἐπίκειται ἡ σορὸς καὶ ἡ εἰσώστη»[12]. **ε΄**) «Ἡ σορὸς καὶ τὸ ὑποκάτω μνῆμα»[13]. **ϛ΄**) «Τὸ μνημεῖον καὶ ἡ ἐπικειμένη αὐτῷ σορός»[14]. **ζ΄**) «Τὸ ἡρῷον καὶ τὸ ἐπικείμενον

1 Keil-Wilhelm Mon. As. Min. Ant. ἔ.ἀ. σ. 20 ἀριθ. 36, 37, 38 κ.ἄ.

2 H. Grégoire Recueil des Inscr. Grecques Chrét. d' Asie Mineure σ. 126 ἀριθ. 345.

3 Τάφοι Μεριαμλὶκ (Keil-Wilhelm ἔ.ἀ. 20 ἀριθ. 39, 44, 46, 47), Φιλίππων (L. Heuzey-H. Daumet Mission Archéol. de Macédoine, Paris 1876, σ. 94 ἀριθ. 49).

4 Κωνστ. Πορφυρογ. Ἔκθ. Βασιλ. Τάξ. II 42: «καὶ ἐξηνέχθη (ἀπὸ τῶν λαρνάκων) τὰ τούτων λείψανα καὶ κατετέθη ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ ἐν χαμοσορίου (γρ.—ῳ) ἀπὸ λίθον Προικονήσου, ἐν ᾧ καὶ ἐπιγέγραπται «Γλωσσόκομος Ἀλεξάνδρου Δομεστίκου» (Βόννης 1, 646).

5 Keil-Wilhelm ἔ.ἀ. 17 ἀριθ. 27 καὶ 18 ἀριθ. 30.

6 Κωνστ. Πορφυρογ. ἔ.ἀ.

7 Ἐπιγραφαί: Βοιωτίας IG VII ἀριθ. 2725 (G. Dittenberger), Ἀμοργοῦ IG XII, 7 ἀριθ. 384 καὶ 478 (I. Delamarre), Τέω καὶ Σιβρὶ Χισὰρ Μ. Ἀσίας BCH 4, 1880, 179 (E. Pottier) καὶ 46, 1922, 337 (R. Demangel-A. Laumonier), Ἀπαμείας Rev. Ét. Gr. 2, 1889, 29 (W. M. Ramsay).

8 «Ψαλίδιον ἐν ἀψῖδι» ἐξ ἐπιγραφῆς ἐκ Συρίας (J. Lassus Sanctuaires chrétiens de Syrie, 1947, 230).

9 Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἀφροδισιάδος CIG II 533 ἀριθ. 2824 (A. Boeck). Κατὰ τὸν Boeck: πλάτα = ὁ τόπος ὅπου ἦτο ἱδρυμένον τὸ μνημεῖον· μνημεῖον = τὸ νεκρικὸν κτίριον· σορὸς = ἡ ἐντὸς τοῦ μνημείου σαρκοφάγος· εἰσώστη = ὀστοθήκη.

10 Ἐπιγραφὴ ἐκ Μαγνησίας Rev. Ét. Gr. 13, 1900, 498 ἀριθ. 158 (Αλ. Κοντολέων).

11 Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἀφροδισιάδος αὐτόθι 19, 1906, 264 ἀριθ. 158 (Th. Reinach).

12 Αὐτόθι σ. 256 ἀριθ. 149.

13 Αὐτόθι σ. 265 ἀριθ. 159 (153).

14 Αὐτόθι σ. 266 ἀριθ. 161 (123).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

σωλάριον»[1]. *η´*) «Μνημεῖον καὶ σορὸν λευκόλιθα»[2]. *ϑ´*) Ὡς ὁμοίας διατάξεως περιγράφεται καὶ ὁ τάφος τοῦ ἐπισκόπου τῆς ἐν Φρυγίᾳ Ἱεραπόλεως Ἀβερκίου, περιφήμου ἐκ τῆς γνωστῆς ἐπιγραφῆς αὐτοῦ: «διυπνισθείς... κατεσκεύασεν ἑαυτῷ τύμβον, ἰσοτετράμονον (γρ. ἰσοτετράγωνον), καὶ τὸν βωμόν... ἔστησεν ἐπάνω αὐτοῦ τοῦ τύμβου ἐγχαράξας τὸ θεόπνευστον ἐπίγραμμα»[3]. Ἐπὶ τοῦ τάφου τούτου ἵστατο ὁ γνωστὸς ἐνεπίγραφος λίθος ὡς σῆμα (βωμός) — «ἵν᾽ ἔχω (ὁ νεκρὸς Ἀβέρκιος) *φανερῶς* σώματος ἔνθα θέσιν»[4].

Εἰς τὸ παράδειγμα ***α*** πρόκειται περὶ μεγάλης ταφικῆς οἰκοδομῆς (μνημείου), περικλειούσης τὸ διμερὲς σύστημα ἐκ τῆς ὑπερκειμένης σοροῦ καὶ τῆς ὑποκειμένης εἰσώστης. Ὁμοία διάταξις ὑποβάλλεται καὶ ἐκ τοῦ παραδείγματος ***γ*** (ἐνταῦθα ἀντὶ τοῦ ὀνόματος μνημείου χρησιμοποιεῖται τὸ ὄνομα βωμός). Ἀμφότερα τὰ παραδείγματα ἀναφέρονται εἰς τάφους τοῦ τύπου τῶν μαυσωλείων· ἀλλὰ τὰ παραδείγματα ***δ, ε, ϛ, ζ*** καὶ ***ϑ*** ἀποτελοῦνται μόνον ἐκ τοῦ διμεροῦς συστήματος, κατὰ διπολικὴν ἀντιστοιχίαν ἐκ τοῦ ὑποκειμένου μέρους (εἰσώστης ἢ μνήματος ἢ μνημείου ἢ ἡρῴου ἢ τύμβου) καὶ τοῦ ὑπερκειμένου μέρους (σοροῦ ἢ σωλαρίου ἢ βωμοῦ). Ὅμοια πρὸς αὐτὰ φαίνονται καὶ τὰ παραδείγματα ***β*** καὶ ***η***· πάντα δὲ ταῦτα ἀνήκουν εἰς ἁπλούστερον τύπον. Τοῦ πρώτου τύπου τὸ ὄνομα φέρεται ὡς μνημεῖον (***α***)[5]· τοῦ δευτέρου τύπου τὸ ὄνομα δὲν παραδίδεται ὑπὸ τῶν ἐπιγραφῶν, ἀνήκουν ὅμως καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς τὸν τύπον τοῦτον παραδείγματα ἐπίσης εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ μνημείου, ὡς ὁρίζει τοῦτο ἡ νομοθεσία: «μνημεῖον δέ ἐστι τὸ διὰ τὴν μνήμην *φαινόμενον*»[6]. Ἑπομένως καὶ ὁ τάφος τοῦ Ἀβερκίου, ὅστις κατεσκεύασε *φανερὰν* τὴν θέσιν τοῦ σώματος αὐτοῦ, ὑπήγετο εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ μνημείου. Βυζαντινῶν χρόνων ἐπιβίωσιν τῆς διμεροῦς ταφικῆς διατάξεως ἀπαντῶμεν εἰς τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ἱδρυτοῦ τῆς ὁμωνύμου Μονῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος, ὅπου χαμοσόριον ἢ εἰσώστη καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ κενὴ σαρκοφάγος ἢ σορὸς ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν καὶ μετὰ μικροῦ παραθύρου (fenestella) συνδυάζονται εἰς ἓν σύνθετον ταφικὸν σύμπλεγμα[7]. Εἰς τὸν σαλαμινιακὸν ὑπ᾽ ἀριθ. *8* τάφον ἀντὶ κενῆς μαρμαρίνης σαρκοφάγου ὑψοῦται ὑπὲρ τὸ δάπεδον κτιστὴ καμάρα. Τάφοι μετὰ καμάρας ὑψουμένης ὑπὲρ τὸ ἔδαφος σημειοῦται ὅτι εὑρέθησαν καὶ ἐντὸς τῆς παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον ἀνασκαφείσης ἐκκλησίας[8].

Ὅθεν νομίζω ὅτι περὶ πάντων τῶν τάφων τούτων δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὁ ὅρος *μνημεῖον* ἢ *μνῆμα*.

Ἀλλὰ μαρμάρινον τόξον, κοσμούμενον δι᾽ ἀναγλύφων παραστάσεων καὶ προερχόμενον ἐξ ἀρκοσολίου ὑπεράνω τάφου φράγκου τινὸς τῶν Ἀθηνῶν (Βυζ. Μουσ. ἀριθ.

1 Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἐφέσου CIG IV 467 ἀριθ. 9275.

2 CIG II 543 ἀριθ. 2837 (Boeck). Πρβ. ἐπιγρ. ἐκ Τράλλεων «ὑπερῷον μνημεῖον καὶ τὸ ὑπ᾽ αὐτό» (Αλ. Κοντολεων Rev. Ét. Gr. 13, 1900, 500).

3 Βιος Αβερκιου, Oriens Christ. 4, 1904, 305 (Ε. Batareikh).

4 Ἐπιγραφῆς Ἀβερκίου στίχ. 2 Byzantion III, 1926, 334 (A. Abel), ἔνθα παρατηρήσεις περὶ τῆς ὀρθῆς γραφῆς «φανερῶς» ἀντὶ «καιρῷ» τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου. Νεωτέρα ἔκδοσις τῆς ἐπιγραφῆς ὑπὸ I. Quasten Monum. Euch. et Lit. Vetustissima, 1935-1936, 21 κέ. (παρὰ Quasten «καιρῷ»).

5 Πρβ. καὶ ἀνωτ. σ. 168.

6 Βασιλικα 59, 1, 2. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 168_1.

7 Α. Ορλανδος Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε´, 1939-1940, 82 εἰκ. 29.

8 ΑΔ 2, 1916, 135 (Γ. Σωτηριου).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

2482/225), ἐπιγράφεται «*κιβοῦρι*», διὰ τοῦ ὀνόματος δὲ τούτου δὲν ἐννοεῖται μόνον τὸ τόξον ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη ταφικὴ κατασκευή[1].

Ποῖοι τάφοι ὀνομάζονται κιβούρια;

Εἰς τὸ ἀκριτικὸν ἔπος φέρεται ὅτι ὁ Διγενὴς ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας τοῦ παλατίου του κατεσκεύασε τὸν τάφον τοῦ πατρός του, πολυτελῆ καὶ διακεκοσμημένον διὰ πολυτίμων μετάλλων, χαρακτηρίζεται δὲ ὁ τάφος οὗτος ὡς «κιβώριον»:

«κιβώριον λαμπρότατον ἀργυροχρυσωμένον»
(διασκευὴ Τραπεζοῦντος Χ 3002).

Κατ' ἄλλην παραλλαγὴν ὁ ἐν λόγῳ τάφος φέρεται νὰ κατεσκευάσθη ἐκ μαρμάρων καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «μνῆμα»:

«λίθοις τὸ μνῆμα φαεινοῖς ὡς ἔπρεπε κοσμήσας»
(διασκευὴ Grotta Ferrata VII 108)[2].

Ὁ διασκευαστὴς τῆς παραλλαγῆς τῆς Grotta Ferrata φαίνεται νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψει τάφον περίπου ὅμοιον πρὸς τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου Μελετίου, δηλαδὴ εἰς τύπον μνήματος, τὸν ὀνομάζει μάλιστα «μνῆμα». Περὶ τοῦ τάφου τῆς παραλλαγῆς τῆς Τραπεζοῦντος ὁ καθηγητὴς κ. Ξυγγόπουλος ὑπεστήριξεν ὅτι οὗτος ἀπετελεῖτο ἐκ σαρκοφάγου ὑπὸ κιβώριον ἐπὶ τεσσάρων κιόνων[3]. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ βυζαντινὴ εὐσέβεια δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἵδρυσιν τοιούτων πολυτελῶν τάφων ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν (πρβ. κατωτέρω τὰ περὶ τῆς ταφῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν) — τοὐλάχιστον δὲν ἔχουν δημοσιευθῆ σχετικῶς βέβαια παραδείγματα. Γνωρίζομεν δ' ἐκ τῶν πηγῶν ὅτι, προκειμένου περὶ πολυτελῶν ταφῶν, διὰ πολυτίμων μετάλλων ἐκοσμοῦντο ἢ τὰ φέρετρα[4] ἢ αἱ λάρνακες[5]· ἐπίσης γνωρίζομεν ὅτι κιβούρια ὠνομάζοντο καὶ αἱ λάρνακες[6] καὶ γενικῶς αἱ μαρμάριναι ταφικαὶ κατασκευαί[7], περαιτέρω δὲ καὶ οἱ κτιστοὶ[8] καὶ γενικῶς οἱ εὔμορφοι, πολυτελεῖς ἢ τῶν

1 ΑΕ 1931, 87 (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ).

2 Τραπεζοῦντος ἔκδ. C. SATHAS - E. LEGRAND Les exploits de Digénis Akritas. Épopée Byzantine κλπ., Paris 1875, 246 (πρβ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτας, Ἀθῆναι 1941, 1, σ. 233), Grotta Ferrata ἔκδ. E. LEGRAND Les exploits de Basile Digénis Akritas. Épopée byzantine (Biblioth. Grecque Vulgaire VI) ἔκδ. 1η Paris 1892, σ. 119 (πρβ. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ 2, 111). Τὰ δύο κείμενα παρατίθενται καὶ ὑπὸ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, Λαογραφία 12, 557 καὶ 556. Ὁ στίχ. 3002 κατὰ τὴν ἀποκατάστασίν του παρὰ τοῦ κ. Ξυγγοπούλου (αὐτόθι 557).

3 ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ ἔ.ἀ. 569.

4 Βλ. πηγὰς παρὰ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν βυζαντινῶν βασιλέων Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΕ', 1939, 59 καὶ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμ. Δ' 232.

5 ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ἔ.ἀ. 70-71 καὶ Βυζαντ. βίος καὶ πολιτισμ. 241.

6 ΒΟΥΣΤΡΩΝΙΟΥ Χρονικὸν Κύπρου: «ἐπέψεν ἡ ρήγαινα εἰς τὴν Λευκουσίαν διὰ νὰ πάρῃ τὸ κιβοῦριν τὸ πορφυρένον (=τὴν πορφυρᾶν λάρνακα) ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν νὰ βάλῃ τὸν ρήγαν μέσα» (Κ. ΣΑΘΑ Μεσαιων. Βιβλιοθ. Β' [1873] 478). Τὴν πληροφορίαν ταύτην, ὡς καὶ τὰς κατωτέρω περὶ τῆς νεοελληνικῆς παραδόσεως τῆς λ., ἠρύσθην ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

7 Πρβ. τοὺς δημοτικοὺς στίχους:

«νὰ βρῶ τὸν πρωτομάστορη τὸν πρῶτο πελεκάνο,
ποὺ πελεκάει τὰ μάρμαρα καὶ φτειάνει τὰ τσιβούρια»

(Μ. ΛΕΛΕΚΟΥ Ἐπιδόρπιον, ἐν Ἀθήναις 1888, 192). Πρβ. καὶ τὸ ἐκ Προύσσης:

«Καλὴ·μέρα σου μάστορη καὶ πρωτοπελικάρη
τίνους κιούρι πελεκᾶς τίνος κιούρι φτειάνεις;»

(Δ. ΠΑΧΤΙΚΟΥ 260 δημώδη ἄσματα, ἐν Ἀθήναις 1905, 378). Καὶ εἰς τὴν Κύπρον «τζι(β)ούριν» λέγεται ἡ λάρναξ ἢ ὁ λαξευτὸς τάφος (Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξ.).

8 Δημῶδες ποίημα ἐκ Κύπρου:

«πήαινε λάκκον κάμε του καὶ κτίσε του κιούριν
κι' ἄφταινε 'ς τὸ κεφάλιν του μερόνυχτα καντήλιν»

(Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Τὰ Κυπριακά, ἐν Ἀθήναις 1891, 2,65).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

ἐπισήμων τάφοι[1]. Κατόπιν δὲ τούτου κιβούρια ὠνομάσθησαν καὶ τὰ — βεβαίως καμαρωτὰ — ὑπόγεια ὀστοφυλάκια[2] καὶ ἀκολούθως καὶ οἱ ἁπλοῖ τάφοι, ἤτοι οἱ ἀκατάσκευοι λάκκοι[3].

Τὸ ὄνομα «κιβοῦρι» προέρχεται ἐκ τοῦ ἐνίοτε ὑπεράνω λάρνακος ὑψουμένου ἑλληνιστικοῦ κιβωρίου (tegurium). Ὁ ἀρχαῖος οὗτος τύπος νεκρικοῦ μνημείου εἶναι βέβαιον ὅτι διετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν ὀλίγων γνωστῶν παραδειγμάτων[4], πρὸ παντὸς ὅμως ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων[5], ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπιβιώσεώς του εἰς τὴν τουρκικὴν νεκρικὴν ἀρχιτεκτονικήν[6]. Ὡς κιβώριον ἐπὶ τεσσάρων κιόνων ἐφαντάσθησαν οἱ βυζαντινοὶ καὶ τὸ περίφημον καταστὰν διὰ τὴν μεγαλοπρέπειάν του Μαυσωλεῖον τῆς Ἁλικαρνασσοῦ[7], ὅπερ σημαίνει, ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὁ τύπος οὗτος τάφου, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλοῦμεν, ἀπετέλει τὸ ἐπιδεικτικώτερον εἶδος. Ἀπὸ τοῦ κιβωρίου τούτου τὸ ὄνομα — «κιβοῦρι» — ἐπεξετάθη κατ᾽ ἀρχὰς εἰς τοὺς ἐπισημοτέρους τάφους· ἐκ τοῦ ἀθηναϊκοῦ δὲ μαρμαρίνου ἀρκοσολίου διδασκόμεθα ὅτι ὁ ὅρος «κιβοῦρι» εἶχε μεταπέσει εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἁπλούστερον πολυτελοῦς — ἄνευ κιβωρίου ἀλλὰ πάντως μετὰ στεγάσματος — τάφου, ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς τελευταίας ἢ καὶ τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Ἡ μικρογραφία τοῦ Par. Gr. φ. 543^{v}, παρουσιάζουσα δύο ἐπεισόδια ἐκ τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἔνθα εἰς μὲν τὸ ἓν ἀπεικονίζεται κιβώριον (tegurium) ὑπεράνω λάρνακος εἰς δὲ τὸ ἕτερον ἁπλῆ λάρναξ[8], δεικνύει ἄλλην ὁδόν, διὰ τῆς ὁποίας ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ tegurium καὶ τοῦ μετὰ κιβωρίου τάφου

1 Εἰς τὸ ἀκριτικὸν ἔπος ὁ τάφος τοῦ Διγενῆ, ὀνομαζόμενος κιβούριν, χαρακτηρίζεται ὡς τάφος παγκάλλιστος καὶ πανωραῖος (διασκευὴ Escorial στίχ. 1665 κέ. ἐκδ. D. HESSELING, Λαογραφία 3[1911] 599 πρβ. καὶ ΚΑΛΟΝΑΡΟΝ II 192). Πρβ. καὶ τοὺς στίχους:

«κι᾽ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἤτανε καμωμένο
ἕνα μνημούριν ὄμορφο πιτήδειο μαρμαρένο
. . . .
Κι᾽ εἰς τὸ κιβούριν τ᾽ ὄμορφον τότες εἰς μῖον τὴν θάψαν»

(ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ τοῦ ἐν ΤΥΡΩι Ρημάδα, Ἐνετίησιν 1745, σ. 45)· ἐπίσης τὸ δημοτ. ᾆσμα τοῦ Μπουκοβάλα:

«ἐφκειάσε τὸ γκιουβούρι μου, πλατὺ ψηλὸ νὰ γένῃ»

(C. HÖEG Les Saracatsans II [1926] 85) καὶ δημοτ. ᾆσμα ἐκ Ζαγορίου τῆς Ἠπείρου:

«Νὰ φκειάσου τοὺ γκ᾽βούρ σ᾽ περήφανου κι᾽ μεγάλου»

(᾽Αρχ. Ἱστορ. Λεξ.). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σημασιολογικὴ ἐξομοίωσις τῶν μνημούριν-κιβούριν (ΑΠΟΛΛ. ΤΥΡ.).

2 Εἰς τὰ Καρδάμυλα τῆς Χίου (Λαογραφία Γ΄, [1911], 673). Τοιοῦτο κιβούρι διατηροῦν μόνον αἱ ἀρχοντικαὶ οἰκογένειαι, παρ᾽ αὐτῶν δὲ τὸ ὄνομα μετεδόθη εἰς τὴν ὑπόγειον καμάραν, εἰλημμένον ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων τάφων-κιβουρίων.

3 ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Κυπριακὰ 2, 124.

4 Πρβ. τὰ μαρμάρινα τόξα ἐξ ἐπιταφίου κιβωρίου ἐν Ἀθήναις (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΕ 1931, 80) καὶ τοῦ τάφου τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Δ΄ ἐν Τραπεζοῦντι (Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος [=Ἀρχεῖον Πόντου τόμ. 4-5], 1933, 386 κέ. εἰκ. 10-11 ἔνθα καὶ βιβλιογρ.).

5 Τὸ ἀρχαιότερον παράδειγμα προσφέρει τοιχογραφία εἰς S. Angelo in Formis, ἔνθα ὑπὸ τὸ κιβώριον σαρκοφάγος μετὰ ἑλικοειδῶν ῥαβδώσεων (strigilae) (HERBERT BLOCH Monte Cassino ἐν Dumbarton Oaks Papers No 3 [1946] 201 εἰκ. 230). Πρβ. μικρογρ. Κωδ. Ἰβήρ. 463 φ. 120^{r} (ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΕ 1931, 80 εἰκ. 16, SIR. DER NERSESSIAN L'illustration du Roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937, πίν. XIX καὶ ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΕ΄, 1939, 69 εἰκ. 8 καὶ Βυζαντ. βίος καὶ πολιτ. Δ΄ 241 πίν. ΙΓ΄ 3), Par. Gr. 543 φ. 130 (H. OMONT Miniatures 57 πίν. CXXII 2 κάτω), Par. Gr. 74 φ. 76 ([H. OMONT], Evangiles avec peintures byzantines du XI siècle πίν. 69,2).

6 Παλαιοὶ μουσουλμανικοὶ τάφοι ἐν Καστορίᾳ· τὸ κιβώριον ἐπὶ τεσσάρων κιόνων ἢ ἐπὶ κτιστῶν ποδαρικῶν (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Δ΄, 1939, 212 εἰκ. 144).

7 Μικρογρ. Κωδ. Ἱεροσολ. 14 φ. 311^{v} (K. WEITZMANN Greek Mythology in Byzantine art, Princeton 1951, 36-37 πίν. XI 35). Ὁ Weitzmann δὲν ἔχει δίκαιον, ἀναζητῶν ἐδῶ ἱστορικὰ στοιχεῖα.

8 OMONT Miniatures κλπ. 57 πίν. CXXIV 1. Πρβ. PH. SCHWEINFURTH Die byzant. Form (1943) εἰκ. 58.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

εἰς τὴν ἔννοιαν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ὀλιγώτερον ἐπιδεικτικοῦ τάφου — ἀπὸ τοῦ ὅλου εἰς τὸ μέρος.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λειτουργία τοῦ ἐπιταφίου κιβωρίου, κατὰ τὸ μᾶλλον δὲ ἢ ἧττον καὶ ἡ μορφὴ καὶ τὸ ὄνομά του, μετεβιβάσθησαν εἰς τὸ ξύλινον κουβούκλιον, ὅπερ κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ θρησκευτικοῦ δράματος τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς στεγάζει ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, ὡς τάφος, τὴν εἰκόνα τοῦ νεκροῦ Χριστοῦ[1]. Ἄλλη δὲ ἀπήχησις τοῦ πράγματος καὶ τοῦ ὀνόματος ἀπαντᾷ εἰς τὴν ξυλίνην κατασκευήν, ἥτις εἰς πολλὰ μέρη (Αἰτωλία, Ἤπειρος, Θεσσαλία) τοποθετεῖται ἐπὶ τοῦ τάφου, ὡς κιβωτίδιον, διὰ νὰ ἀνάπτηται ἐντὸς αὐτοῦ κηρίον ἢ κανδήλα[2]. Εἰς τὸν τάφον τοῦ Ὁσίου Μελετίου ἡ κανδήλα εἰσάγεται, ἔτι καὶ νῦν, διὰ τῆς fenestella ἐντὸς τῆς ὑπερκειμένης τοῦ τάφου κενῆς μαρμαρίνης σαρκοφάγου[3]. Ἐνταῦθα ἀντὶ ξυλίνης ὑπάρχει μαρμαρίνη κατασκευή, ἥτις, ἑπομένως, θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ ἐπίσης «κιβοῦρι».

Κατὰ ταῦτα «κιβούρια» ὠνομάσθησαν ἀρχικῶς οἱ μνημειώδεις μετὰ κιβωρίου τάφοι[4], ἔπειτα δὲ — πιθανῶς λόγῳ τῆς κοινῆς συμβολικῆς σημασίας τοῦ κιβωρίου καὶ τοῦ τόξου ὡς οὐρανοῦ — «κιβούρια» ὠνομάσθησαν καὶ οἱ μετὰ ἀρκοσολίου τάφοι (ὡς π.χ. ὁ Βυζ. Μουσ. ἀριθ. 2482/225) καὶ οἱ φέροντες ἄνω αὐτῶν κατασκευὴν ἐσωτερικῶς κοίλην[5]· ὠνομάσθησαν δὲ οὕτω συνεκδοχικῶς ἀπὸ τῆς ὑπεράνω τοῦ κυρίως τάφου ἱδρυμένης κατασκευῆς (κιβωρίου, ἀρκοσολίου ἢ ἄλλης κοίλης κατασκευῆς). Οὕτω δὲ βαθμηδὸν «κιβούρια» ὠνομάσθησαν γενικῶς τὰ ἐξέχοντα τοῦ ἐδάφους μνημεῖα ἢ μνήματα· Περαιτέρω δὲ «κιβούρια» ὠνομάσθησαν καὶ αἱ λάρνακες καὶ αἱ ἄλλαι μαρμάριναι κατασκευαὶ καὶ οἱ ἐπιδεικτικώτεροι τῶν ἁπλῶν κτιστοὶ τάφοι, τέλος δὲ καὶ οἱ ἁπλοῖ τάφοι, οἱ λάκκοι.

3. Η ΤΑΦΗ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Ἐσημειώσαμεν ὅτι αἱ ἐντὸς τοῦ ναΰδρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ταφαὶ εὑρέθησαν ἀδιατάρακτοι — οἱ τάφοι τῶν δύο ἀνηλίκων (ὑπ' ἀριθ. *5* καὶ *8*) καὶ οἱ τῶν τριῶν ὡρίμων προσώπων (ὑπ' ἀριθ. *3*, *4* καὶ *6*) — καὶ ὅτι ὁ τάφος *7* ἐχρησίμευσεν ὡς ἀποθέτης λειψάνων ἐκ προηγουμένων ταφῶν· ἐσημειώσαμεν ἐπίσης ὅτι οἱ ἔξω τάφοι *1* καὶ *2* εἶχον δεχθῆ πολλαπλᾶς ταφὰς καὶ ὅτι τὰ λείψανα τῶν ἐντὸς τούτων παλαιοτέρων ταφῶν διεφυλάχθησαν ἐντὸς τῶν ἰδίων αὐτῶν τάφων· τέλος δ' ἐσημειώσαμεν ὅτι ὁ τάφος *2* εἶχεν ἀρχικῶς προορισθῆ ὡς ὀστοφυλάκιον τῶν ἐντὸς τοῦ τάφου *1* ταφῶν.

Ἡ ἔξω τῆς ἐκκλησίας θέσις τῶν τάφων *1* καὶ *2* ὑποβάλλει ἰδέαν τινὰ περὶ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἐντὸς τῶν τάφων τούτων νεκρῶν ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐκκλησίας. Ἀνάλογον ἰδέαν ὑποβάλλει καὶ ἡ σημειωθεῖσα διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν μεταχείρισιν τῶν λειψάνων τῶν ἔσω τάφων ἀπὸ τῶν λειψάνων τῶν ἔξω, διαφορὰ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν

1 Β. Κωττα Le Théâtre à Byzance, Paris 1931, 138. Πρβ. τὴν τοιχογραφίαν τοῦ S. Angelo in Formis (ἀνωτ. σ. 174_5). Αἱ περὶ τοῦ ὀνόματος πληροφορίαι ἐκ τῶν Ἀρχείων τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

2 Δελτία τοῦ Ἱστορ. Λεξικοῦ.

3 Α. Ορλανδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ε', 1939-1940, 83.

4 Βλ Α. Heisenberg Grabeskirche und Apostelkirche 1, 219-220.

5 Πρβ. τοὺς ἐκ Κύπρου στίχους Σακελλαριου Κυπριακὰ 2,65 (βλ. ἀνωτ. σ. 173_8). Τὸ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν κτιστὸν κιβούριον χρησιμεύει ὡς θέσις κανδήλας.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

εὐλαβείας καὶ πρὸς τὰ λείψανα καὶ πρὸς τὰ πρόσωπα τῶν ἐνταφιασθέντων. Νομίζω δὲ ὅτι ἡ διαφορὰ αὕτη συνδέεται πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς, εἶναι δὲ χρήσιμον νὰ σημειωθοῦν καὶ περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὀλίγαι παρατηρήσεις.

Ἡ ἀρχαία λατρεία ἐγνώριζε τὴν συνήθειαν τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τῶν ἡρώων καὶ τῆς ἐναποθέσεως αὐτῶν εἰς τοὺς ναούς, ὡς συννάων θεοτήτων, ἐγνώριζε δηλαδὴ τὴν στέγασιν τῆς χθονίας λατρείας ἐντὸς ναῶν· ἐπίσης ἐγνώριζε καὶ τὴν συνήθειαν τῆς ἐντὸς τῶν ναῶν ταφῆς προσώπων ἐξεχόντων ὡς καὶ ταφῆς δι᾽ ἄλλας αἰτίας[1]. Περαιτέρω κατὰ τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴν ἐποχήν, ὅτε ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν (ἀφηρωισμὸς) εἶχε σημειώσει ἄνοδον, ἡ λατρεία τῶν ὁμοτάφων νεκρῶν ἐντὸς κοινῶν ἡρῴων εἶχεν ἐπίσης τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν ἐντὸς ναῶν. Αἱ συνήθειαι αὗται ἦσαν βεβαίως γνωσταὶ καὶ εἰς τοὺς χριστιανούς[2]. Ἀλλ᾽ ἡ χριστιανικὴ συνείδησις εὐθὺς ἀπέκρουσε τῆς νεκρικῆς λατρείας τὴν συσχέτισιν μετὰ τοῦ τόπου τελέσεως τῆς μυστηριακῆς αὐτῆς λατρείας[3]. Οὐδὲ καὶ τῶν μαρτύρων τὰ λείψανα ἔθαπτον οἱ χριστιανοὶ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν· πρὸς τιμήν των ἵδρυον τὰ μαρτύρια — οἰκοδομήματα νεκρικά. Ἕν μόνον εἶναι γνωστὸν παράδειγμα ἐνταφιασμοῦ λειψάνων μάρτυρος, τῆς Ἰουλίττης, ἐντὸς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ πάλιν ὄχι ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀλλ᾽ εἰς τὸν νάρθηκα[4].

Ὁ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ἐνταφιασμὸς τῶν κοινῶν θνητῶν ἢ τῶν λειψάνων αὐτῶν ὀφείλεται βεβαίως εἰς ἐπιβίωσιν τῆς ἀρχαίας νεκρικῆς λατρείας, ἐννοῶ τὴν ἐπιβίωσίν της εἰς τὰ μαρτύρια — τὰ ἡρῷα πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων —, ἀλλὰ μὲ τὴν παρατήρησιν, ὅτι νέα ἀφετηρία διὰ τὰς ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας ταφὰς ὑπῆρξεν ἡ πρὸς τοὺς μάρτυρας τιμή.

Ὁ ἐνταφιασμός, δηλαδή, τῶν μαρτύρων εἰς τὰ ἐν κοινῇ χρήσει νεκροταφεῖα, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων θνητῶν[5], ἔφερε τῶν τελευταίων τούτων τὰ λείψανα εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς ἀπονεμομένης παρὰ τῆς ἐκκλησίας λατρείας πρὸς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων καί, οὕτω, ἐδημιούργησε ζῆλον πρὸς ταφὴν παρὰ τοὺς τάφους ἢ παρὰ τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων. Διότι ἐθεωρεῖτο ὅτι τὰ ἱερὰ λείψανα ἦσαν φορεῖς τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον θείας παρουσίας, διὰ τῆς ὁποίας οἱ μάρτυρες ἐνίκησαν· καί, συνεπῶς, ἐθεωρεῖτο ὅτι τὰ λείψανα αὐτῶν ἀπετέλουν ἐχέγγυον τῆς διὰ τῆς θείας δυνάμεως ἀφ᾽ ἑνὸς νίκης κατὰ τοῦ θανάτου καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου ἀναστάσεως τῶν σωμάτων, ὅσων εἶχον τὸ προνόμιον νὰ

1 Fr. Pfister Der Reliquienkult im Altertum, Giessen 1911, 306 κἑ., 318 κἑ., 456 κἑ.

2 ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ Στρωμ. VI 3, 31.5: «Αὐτίκα οἱ ἔμπειροι τοῦ λόγου, κατὰ τὰς ἱδρύσεις ἐν πολλοῖς τῶν ἱερῶν καὶ σχεδὸν πάσας τὰς θήκας τῶν κατοιχομένων ἐνιδρύσαντο· δαίμονας μὲν τὰς τούτων ψυχὰς καλοῦντες θρησκεύεσθαι δὲ πρὸς ἀνθρώπων διδάσκοντες» (Stählin 2, 446).

3 ΚΛΗΜ. Προτρεπ. III 44, 3-4: «δημιουργὸς πολλῶν καθίστατο δαιμόνων (ἡ αὐξηθεῖσα δεισιδαιμονία), ἑκατόμβας θύουσα καὶ πανηγύρεις ἐπιτελοῦσα, καὶ ἀγάλματα ἀνιστᾶσα καὶ νεὼς οἰκοδομοῦσα, τοὺς δή ... νεὼς μὲν εὐφήμως ὀνομαζομένους [τουτέστι τοὺς τάφους νεὼς ἐπικεκλημένους]. Ὑμεῖς δὲ ἀλλὰ κἂν νῦν δεισιδαιμονίας ἐκλάθεσθε, τοὺς τάφους τιμᾶν αἰσχυνόμενοι» (Stählin 1, 34)· καὶ κεφ. IV 49,3: «καθάπερ δέ, οἶμαι, οἱ ναοί, οὕτω δὲ καὶ οἱ τάφοι θαυμάζονται, πυραμίδες καὶ Μαυσώλεια καὶ λαβύρινθοι, ἄλλοι ναοὶ τῶν νεκρῶν, ὡς ἐκεῖνοι τάφοι τῶν νεκρῶν» (Stählin 38). Πρβ. καὶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ Προπαρ. Εὐαγγ. 2,5, Migne 21, 136. Περὶ σχετικῆς ἰουδαϊκῆς παραδόσεως βλ. κατωτ. σ. 177_6.

4 Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Εἰς τὴν μάρτυρα Ἰουλίτταν (Migne 31, 241). Πρβ. F. Wieland Altar u. Altargrab, Leipzig 1912, 80.

5 Ἀντιοχείας νεκροταφεῖον καὶ μαρτύριον ἔνθα τὰ λείψανα τῆς Δροσίδος κλπ. Migne 50, 683 καὶ 685 (ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ) καὶ Σάλωνος Broensted Recherches à Salone I 179-180.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

ταφῶσι παρὰ τὰ λείψανα ἐκεῖνα. Οὕτω δὲ πέριξ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων συνεπήχθησαν χριστιανικὰ κοιμητήρια[1]· ὅταν δὲ οἱ τάφοι οὗτοι περιεκλείσθησαν ἐντὸς κλειστῶν χώρων (τῶν μαρτυρίων), ἐντὸς τούτων, ὑπὸ τὸ δάπεδον ἢ ἐντὸς σαρκοφάγων, περιελήφθησαν καὶ τάφοι κοινῶν θνητῶν (βασιλικὴ τῶν πέντε Μαρτύρων τοῦ Σάλωνος)[2] ἢ προωθήθησαν αἱ ταφαὶ ἐκ τῶν ἔξω πρὸς τὰ ἔσω ἐντὸς τῶν μαρτυρίων (βασιλικὴ τοῦ Σπηλαίου τῶν Ἑπτὰ Παίδων)[3] καὶ ἀκολούθως ἐντὸς τῶν Ἐκκλησιῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον καθαγιασθῆ δι᾿ ἱερῶν λειψάνων — ταφαὶ ad sanctos[4].

Ἀλλ᾿ ἡ συνήθεια αὕτη ἐδημιούργησεν, ὡς ἦτο ἑπόμενον, πρόβλημα χώρου καὶ αἰτίας ἀταξιῶν, διὰ τοῦτο δ᾿ ἐνωρὶς ἀπηγορεύθη ρητῶς ἡ ταφὴ ἐντὸς τῶν μαρτυρίων καὶ γενικώτερον ἡ ταφὴ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν καθιερωθεισῶν δι᾿ ἱερῶν λειψάνων[5]. Τὴν ἀπαγόρευσιν διέφευγον ταφαὶ κληρικῶν ἐντὸς τοῦ βήματος ἢ ἐντὸς κρύπτης ὑπὸ τὸ βῆμα παρὰ τὰ ἱερὰ λείψανα[6]. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος δὲν ἐτάφη ἐντὸς τοῦ βήματος τοῦ ἀποστολείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθ᾿ ὃ λαϊκός, ἀλλ᾿ ἐντὸς ἰδιαιτέρου μαυσωλείου, προσηρτημένου εἰς τοῦτο παρὰ τὸ βῆμα[7]. Ἐντεῦθεν δ᾿ ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ προσαρτῶσιν εἰς τὰς βασιλικὰς οἱ ἐπισημότεροι ἰδιαίτερα νεκρικὰ οἰκοδομήματα, ἡρῷα, διὰ τὴν ἐντὸς αὐτῶν ταφήν των[8]. Ἄνευ δισταγμῶν ἐπετρέπετο ἡ ταφὴ μόνον ἐντὸς εὐκτηρίων οἴκων, μὴ περικλειόντων ἱερὰ λείψανα[9], ἀνῆκον δὲ οὗτοι εἴτε εἰς μονὰς (νεκρικὰ παρεκκλήσια) εἴτε εἰς πλουσίους ἰδιώτας.

Κατὰ ταῦτα ἐδημιουργήθησαν δύο παραδόσεις ὡς πρὸς τὴν ταφὴν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν. Ἡ μία ἀπαγορεύει τὴν ταφὴν ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς κυρίως χριστιανικῆς λατρείας (ἐντὸς τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν σχεδὸν κατὰ κανόνα δὲν ἀπαντοῦν πρώιμοι τάφοι)· ἡ παράδοσις αὕτη, διαταραχθεῖσα πρὸς καιρὸν παρὰ τῆς θρησκευτικῆς κινήσεως τῆς ταφῆς ad sanctos, ἐπολεμήθη παρὰ τῶν μοναχῶν ὡς ἀντίθετος πρὸς τὴν

1 Grabar ἔ.ἀ. 51 κέ., 53, 158.

2 Broensted ἔ.ἀ. 153.

3 Forschungen in Ephesos IV 2, Wien 1937, 20 κέ. 88 κέ. (Fr. Miltner). Πρβ. Grabar 442 κέ.

4 Περὶ τῆς ταφῆς ad sanctos βλ. Wieland Altar u. Altargr. 164 κέ., Leclercq Dict. Arch. Chr. Lit. I 1, 479 κέ. (ἄρθρ. ad Sanctos) καὶ III 2, 1641 κέ. (ἄρθρ. cimetière), H. Delehaye Les origines du culte des Martyres², Bruxelles 1933, 131 κέ., Α. Φυτρακη Ἡ πίστις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, Ἀθῆναι 1945, 54 κέ. Grabar ἔ.ἀ. 487 κέ. καὶ σποράδην.

5 Cod. Theod. 9, 17, 6 = C. Just. 1, 2, 2 (Impp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius, ἔτους 381): «Nemo apostolorum vel martyrum sedem humandis corporibus existimet esse concessam»· καὶ Βασιλ. 5, 1, 2: «Μηδεὶς ἐν ἐκκλησίᾳ θαπτέτω νεκρόν» (Heimb. I, 123). Πρβ. D. Petrakakos Die Toten im Recht, Leipzig 1905, 117-18. Περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ταφῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν βλ. καὶ Μ. Γεδεων Ἔγγραφοι λίθοι καὶ κεράμια, Κωνσταντινούπολις 1892, 97 κέ. καὶ Κουκουλε, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙϚʹ, 1940, 40 κέ. καὶ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτ. Δʹ 186 κέ.

6 Βασιλικὴ Manastirine (R. Egger Forschungen in Salona, II, Wien 1926, 42), βασιλικὴ Qaşr el-Banāt Συρίας (H. Butler, Syria II B, 219, πρβ. J. Mattern Mél. de l'Univ. de St Jos., Beyrouth XVII, 1933, 69). Ἄλλα παραδείγματα παρὰ Ι. Μπαρνεα Τὸ παλαιοχρ. θυσιαστήριον, ἐν Ἀθήναις 1940, 71-72 καὶ Grabar Martyrium I 447 (βασιλικὴ Bénian Ἀλγερίου) καὶ 451 (Ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης).

Ὁ Grabar ἔ.ἀ. 437, 440 ἐπιζητεῖ ν᾿ ἀναγάγῃ εἰς ἰουδαϊκὰ πρότυπα τὴν παρὰ τὸν βωμὸν ταφήν. Ταφὴν νεκρῶν παρὰ τὸν ἑβραϊκὸν ναὸν ἐνθυμεῖται καὶ ἡ χριστιανικὴ παράδοσις: Ἡγησιππος παρ᾿ Ευσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. II 23, 18: «καὶ ἔθαψαν αὐτὸν (τὸν Ἰάκωβον τὸν ἀδελφόθεον) ἐν τόπῳ παρὰ τῷ ναῷ καὶ ἔτι αὐτοῦ ἡ θήκη μένει παρὰ τῷ ναῷ» (Schwartz 70 kl. Ausg.). Ἀλλ᾿ ἡ πρᾶξις τοῦ ἐθνικοῦ περιβάλλοντος ἦτο περισσότερον ἰσχυρὰ καὶ ἄμεσος (βλ. ἀνωτ. σ. 176).

7 Πρβ. Φυτρακην ἔ.ἀ. 32 κέ. ὅπου καὶ αἱ πηγαί.

8 Grabar ἔ.ἀ. 443-444, 488 κέ.

9 Πρβ. Θ. Βαλσαμωνος Ἀποκρίσεις μαʹ: «εἰς δὲ τοὺς μὴ οὕτω καθιερωθέντας ἁγίους οἴκους, εὐκτηρίους κατονομαζομένους, ἀκινδύνως ἐνταφιασθήσονται λείψανα» (Ραλλη-Ποτλη, Σύνταγμα θ. καὶ ἱ. καν. 4.479).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

ἁμαρτωλότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν χριστιανικὴν ταπείνωσιν[1]. Ἡ ἑτέρα παράδοσις, ἐπηρεασμένη ἐκ τῆς συνηθείας τῆς ad sanctos ταφῆς, ἐπεβίωσεν εἴτε ὡς ταφὴ τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῶν μοναστηριακῶν ἢ τῶν ἰδιωτικῶν παρεκκλησίων, εἴτε ὡς ἐπαναταφὴ τῶν λειψάνων τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν — ἄνευ διακρίσεως[2]. Πάντως αἱ πυκνότεραι ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφαὶ παρατηροῦνται εἰς τὴν Β. Ἀφρικὴν[3]. Εἰς τὴν Συρίαν εἶναι ὀλιγώτερον διαδεδομέναι[4].

Τὸ νέον, τὸ μοναστικόν, πνεῦμα εὐλαβείας διέκοψε τὸ ἔθιμον τῆς ταφῆς τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἄλλων ἐπισήμων προσώπων ἐντὸς τῶν παρὰ τὸ βῆμα ἢ εἰς τὰ πλευρὰ τῶν βασιλικῶν καὶ ἄλλου τύπου ναῶν προσηρτημένων νεκρικῶν προσκτισμάτων, τὰ ὁποῖα ἔκτοτε κατηργήθησαν· ἀντὶ δὲ τούτων, ἕνεκα ταπεινοφροσύνης, προετιμήθη ἡ τοποθέτησις τῶν σαρκοφάγων των εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν ἐκκλησιῶν, ἤτοι ἐντὸς χώρου ὑποδεεστέρας θρησκευτικῆς σημασίας καὶ πρὸς τὸ αἴθριον, θὰ ἐλέγομεν ἔξω τῆς ἐκκλησίας. Τὸ νέον τοῦτο ἔθιμον εἰσήγαγον οἱ μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν βασιλεῖς[5], ταχέως δὲ τοῦτο ἐγενικεύθη — τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς εἶναι ἄφθονα.

Ἡ παλαιοτέρα, λοιπόν, εὐσέβεια προσείλκυσε τοὺς τάφους ἐκ τοῦ ὑπαίθρου περιβόλου τῶν κοιμητηρίων ἔσω, ἐντὸς τοῦ ἐστεγασμένου χώρου τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τοὺς μάρτυρας· ἀντιθέτως δὲ ἡ νέα εὐσέβεια ἀπώθησεν αὐτοὺς πάλιν πρὸς τὸ ὕπαιθρον[6]. Ἀλλ' ἤδη ἡ κατάργησις τῶν νεκρικῶν προσκτισμάτων ἐκ μέρους τῆς τότε κοινωνικῆς ἡγεσίας κατέληξεν εἰς τὸ νὰ ἐνισχυθῇ ὁ ἕτερος κλάδος τῆς παραδόσεως, ὁ ἐπιτρέπων ταφὰς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν. Συνέβη δὲ τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μέν, διότι αἱ ἐντὸς τοῦ νάρθηκος σαρκοφάγοι καὶ οἱ ἄλλοι ἐκεῖ τάφοι εὑρέθησαν ἐντὸς χώρου ἀμεσώτερον ἐπικοινωνοῦντος μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἢ τὰ νεκρικὰ προσκτίσματα· εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἀπὸ τῶν μετιουστινιανείων χρόνων καὶ ἑξῆς ὁ νάρθηξ δὲν εἶχε τὴν θρησκευτικὴν σημασίαν,

1 Ἐφραὶμ ὁ Σῦρος (S. EPHRAEMI SYRI Opera Omnia, Romae 1748, 2, 233) κ.ἄ. Πρβ. ΑΓΑΠΙΟΥ—ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, Πηδάλιον², ἐν Ἀθήναις 1841, 168_2.

2 ΜΑΡΚΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐρωτήσεις Κανονικαί: «Ἐρώτησις μα'. Ἀπὸ ἀρχαίας ἐγχωρίου συνηθείας θάπτονται λείψανα ὀρθοδόξων εἰς τὰς κατὰ χώραν ἐκκλησίας ἡμῶν» (ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ Σύνταγμα κλπ. 4, 479). Πρβ. Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐπιμελείᾳ ΣΠΥΡ. ΖΕΡΒΟΥ, Βενετία 1851, 392.

3 Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Bénian (ἱδρύθη πρὸς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ.) οἱ τάφοι ἀπαντοῦν ἐντὸς κρύπτης ὑπὸ τὴν ἀψῖδα, ἐντὸς τοῦ βήματος καὶ εἰς τὸ προστῷον τὸ ἐπέχον τὴν θέσιν νάρθηκος. Εἰς τὸ προστῷον εἶχε μεταξὺ ἄλλων ταφῇ εἷς ἐπίσκοπος καὶ εἷς διάκονος († 439) (GSELL ἔ.ἀ. 176, 177). Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Henchir-Tarlist ταφαὶ ἔγιναν εἰς τὸ βῆμα καὶ εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ δεξιοῦ κλίτους (M. LABROUSSE Mél. Archéol. et Hist. XL, 1938, 238 κέ. εἰκ. 1). Εἰς Morsott οἱ τάφοι κατεσκευάσθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ νάρθηκος, τοῦ κυρίου κλίτους καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν (GSELL 235). Εἰς Ouled Agla (πιθ. τὸ Equizetum) οἱ τάφοι εἰς τὴν ἀψῖδα καὶ τὰ πλάγια κλίτη (αὐτόθι 244). Εἰς Souk el Khmis (πιθ. ἡ Tatilti) ἀπαντοῦν εἰς διάφορα σημεῖα, ἄλλοι ὡς ἁπλοῖ λάκκοι καὶ ἄλλοι κτιστοί (σ. 261). Εἰς Tigzirt ἀπαντοῦν εἰς τὰ πλάγια κλίτη καὶ εἰς τὰ παστοφόρια (σ. 303). Αἱ ἀνωτέρω ταφαὶ ἀνάγονται εἰς τοὺς πρὸ τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως χρόνους.

4 Αἱ εἰς τὸ Μαρτύριον τοῦ Βαβύλα (;) εἰς τὸ Καουσιὲ τῆς Ἀντιοχείας ταφαὶ εἶναι ὀλίγων προνομιούχων. Εἰς τὴν βασιλικὴν — ἐνοριακὴν ἐκκλησίαν — τῆς Ma' chouka Ἀντιοχείας οἱ τάφοι εὑρίσκονται εἰς τὴν στοὰν τὴν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας, ἤτοι ἔξω τῆς ἐκκλησίας. Καὶ ἀλλαχοῦ αἱ ταφαὶ εἶναι ἔξω τῆς ἐκκλησίας (βλ. J. LASSUS Sanct. chrét. de Syrie 228 κέ.).

5 GRABAR Martyrium I 494 καὶ 549 κέ.

6 Τὴν σύγκρουσιν τῶν δύο παραδόσεων ἀντανακλοῦν χαρακτηριστικῶς αἱ παραλλαγαὶ τοῦ κειμένου τῶν ΠΡΑΞ. ΦΙΛΙΠΠΟΥ κεφ. 143: α' «καὶ χῶσον αὐτὸ (τὸ σῶμα) ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ» (LIPSIUS-BONNET Acta apostol. apocrypha II 2, 83_8)· β' «καὶ χῶσον ... ἐν τῇ αὐλῇ τῆς ἐκκλησίας» (σ. 83_{20})· γ' «καὶ χῶσον ... ἐν τῇ ἐξέδρᾳ τῆς ἐκκλησίας» (σ. 83_{25}). Ἐξέδρα=τὸ ἀψιδωτὸν νεκρικὸν πρόσκτισμα (ἀλλὰ καὶ ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

τὴν ὁποίαν εἶχε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν[1]· συνεπῶς δὲ αἱ ἐν τῷ νάρθηκι ταφαὶ εἶχον πλέον τὴν αὐτὴν σημασίαν, οἵαν περίπου εἶχον καὶ ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ αἱ ταφαὶ τοῦ ἄλλου κλάδου τῆς παραδόσεως. Ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ κυρίως, διότι εἰς τὰς μικροτέρας ἐκκλησίας, πιθανῶς πρὸ τῆς ἀτονήσεως τῆς παραδόσεως περὶ ταφῆς ἐντὸς προσηρτημένων νεκρικῶν παρεκκλησίων, τὰ ἐν λόγῳ προσκτίσματα — εἰς τὴν νεκρικὴν χρησιμότητα αὐτῶν — εἶχον ὑποκατασταθῆ διὰ τῶν πλαγίων κλιτῶν[2], τὰ ὁποῖα εἶχον ἔτι ἀμεσωτέραν ἢ ὁ νάρθηξ σχέσιν μετὰ τοῦ κεντρικοῦ χώρου. Ἡ ἐντὸς δὲ τῶν πλαγίων κλιτῶν ταφὴ δὲν ἐθεωρεῖτο ἀθέτησις τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς, διότι, κατὰ τὴν παλαιοτέραν ἀντίληψιν, τὰ πλάγια κλίτη εἶχον ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως δευτερεύουσαν σημασίαν, οἵαν περίπου εἶχε καὶ ὁ νάρθηξ, μόνον δὲ τὸ μεσαῖον κλῖτος ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ κυρίως ναός. Κατόπιν δὲ τούτου ἤρχισαν νὰ πληρῶνται διὰ ταφῶν ὁ νάρθηξ καὶ τὰ πλάγια κλίτη, μάλιστα δὲ τῶν μοναστικῶν ἐκκλησιῶν[3], ἤτοι ἐκεῖ, ὅθεν εἶχε πολεμηθῆ ἡ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφή. Οὕτω δὲ τὸ πλάγιον νεκρικὸν κλῖτος ἀνεπτύχθη εἰς νέου εἴδους νεκρικὸν πρόσκτισμα, εἰς νεκρικὸν παρεκκλήσιον[4], θεωρεῖται τοῦ λοιποῦ χρήσιμον ἐξάρτημα καὶ προστίθεται εἰς τὸ κύριον σῶμα τῶν ἐκκλησιῶν[5]. Ἀλλὰ τὸ νεκρικὸν τοῦτο κλῖτος μόνον ἐμμέσως συνδέεται πρὸς τὰ ὅμοια παλαιοχριστιανικὰ νεκρικὰ προσκτίσματα.

Ἡ τελευταία αὕτη φάσις τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς διαπιστοῦται καὶ περαιτέρω ἐκ τῶν μνημείων. Εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ ὑπὸ τὸ Σουλεϊμὰν Τζαμὶ ἀνασκαφεῖσαν ἐκκλησίαν εὑρέθησαν τάφοι μόνον εἰς τὰ πλάγια διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα δίκην πλαγίων κλιτῶν περιβάλλουν ἑκατέρωθεν τὸ κύριον κλῖτος[6]. Ἡ ἐκκλησία αὕτη, καταστραφεῖσα λίαν ἐνωρίς, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ γραπτοῦ αὐτῆς διακόσμου ($9^{ου}$ αἰ.), προσφέρει χρήσιμον μαρτυρίαν. Ἐπίσης ἡ λεγομένη τοῦ Ὁσίου Νίκωνος βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς μεσαιωνικῆς Λακεδαιμονίας (Σπάρτης) ἔφερε τάφους μόνον ἐντὸς τῶν πλαγίων κλιτῶν[7]. Ἐν τῇ Ἀγορᾷ δὲ τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου[8], ἥτις ἀρχικῶς ἐκτίσθη ὡς μονόκλιτος ($9^{ου}$-$10^{ου}$ αἰ.) καὶ ἀργότερον ἐδέχθη ἑκατέρωθεν αὐτῆς δύο παρεκκλήσια, προσφέρει ἐνδιαφέρουσαν μαρτυρίαν, διότι δεικνύει ὅτι αἱ ταφαὶ ἐνταῦθα ἠκολούθησαν πορείαν ἀπὸ τῶν πλαγίων διαμερισμάτων πρὸς τὸ κύριον κλῖτος, μάλιστα πρῶτον κατὰ μῆκος τῶν τοίχων καὶ κατόπιν καὶ ἐπὶ ἄλλων περιοχῶν τοῦ δαπέδου αὐτοῦ[9]. Ἀνάλογον πορείαν, ἐκ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ἠκολούθησαν καὶ αἱ ταφαὶ τοῦ χριστιανικοῦ Θησείου[10].

1 Διὰ τὴν παλαιοτέραν ἐποχὴν βλ. P. Lemerle Philippes et la Macédoine Orientale, Paris 1945, σ. 329 κέ. καὶ Μ. Καλλιγα Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, Ἀθήνα 1946, 23 κέ.

2 Π.χ. εἰς Kizil-Kilissé (Rott Kleinas. Denkm. 278)—ἂν ἐνταῦθα αἱ ταφαὶ εἶναι παλαιοχριστιανικαί.

3 G. de Jerphanion Les églises rupestres de Cappadoce I, 1, Paris 1925, 117-118 πίν. 28, 1 (Ἅγιος Εὐστάθιος). Τὰ μεταγενεστέρας ἐποχῆς παραδείγματα ταφῶν εἰς τοὺς νάρθηκας καὶ τὰ πλάγια κλίτη εἶναι πολλά.

4 Βλ. τὰ παρὰ Jerphanion ἔ.ά. 58 παραδείγματα.

5 Π.χ. τῆς μονοκλίτου ἐκκλησίας τοῦ Θεολόγου ἐν Θήβαις ΑΕ 1924, 8-9 εἰκ. 6 (Γ. Σωτηριου).

6 ΑΕ 1937, I, 344 πίν. 1 (Δ. Ευαγγελιδης).

7 ΠΑΕ 1939, 115 (Γ Σωτηριου).

8 AJA XL, 1936, 473 κέ. εἰκ. 9 (Ch. Morgan).

9 Πρβ. τὰς Ἀποκρίσεις τοῦ Ἰωάσαφ, Ἀρχιερέως καὶ Μ. Πρωτοσυγγέλου, πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ ἱερέα Γεώργιον Δραζίνουταν: «Εἰ δεῖ θάπτειν ἐν ἐκκλησίᾳ λείψανον. Καὶ τοῦτο οἱ ἱεροὶ κανόνες κωλύουσι· πλὴν γίνεται· γίνεται δὲ εἰς τὰ πλάγια κλίτη τοῦ ναοῦ καὶ οὐκ εἰς τὸ μέσον, οὐδὲ πλησίον τοῦ Ἁγίου Βήματος» (Γενναδιου Αραμπατζογλου Φωτίειος Βιβλιοθήκη 2,245).

10 W. Dinsmoor Observations κλπ. ἔ.ά. 6 κέ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

Τὸ παράδειγμα ἐδίδετο παρὰ τῆς ἀριστοκρατίας. Οὕτω εἰς τὸ ἀκριτικὸν ἔπος παρουσιάζεται ἡ ἐκκλησία τοῦ παλατίου τοῦ Διγενῆ περικλείουσα λαμπρὸν τάφον (βλ. ἀνωτ. σ. 173). Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν οἱ ναοὶ τῆς, ἀριστοκρατικῆς ἐπίσης, μονῆς τῆς Παναχράντου (Feneri Isa Djami) εὑρέθησαν πλήρεις τάφων (32 τάφοι, 2 σαρκοφάγοι καὶ 2 ὀστοφυλάκια)· ὅτε δέ, κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα, δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος διαθέσιμος χῶρος διὰ ταφὰς ἐκτίσθη πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν τὸ παρεκκλήσιον καὶ ὁ κοινὸς τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἐξωνάρθηξ[1]. Τέλος δ' ἐπίσης κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα, ἡ ὡς μοναχοῦ εὐσέβεια τοῦ γνωστοῦ μουσικοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη δὲν συνεκρούετο πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ νὰ ταφῇ ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε κτήτωρ[2]. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι, ὅτε διεδίδετο ἡ συνήθεια τῆς ταφῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, εἶχε συγχρόνως ἀρχίσει ν' ἀναβιώνῃ καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ παράδοσις, τῆς ταφῆς ἐντὸς νεκρικῶν κρυπτῶν ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῶν μαρτυρίων (βλ. τἀνωτέρω ἐν σ. 177 σημειωθέντα παραδείγματα), ἀλλὰ νῦν ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν καὶ τῶν κοιμητηριακῶν ἐκκλησιῶν τῶν μονῶν[3]· ἡ παράδοσις δὲ αὕτη ἦτο ἑπόμενον νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ταφὴν εἰς τὸ δάπεδον τῶν ἐκκλησιῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας δὲν ὑπῆρχε κρύπτη. Πάντως καὶ ἐκ τῶν νομισματικῶν ἐνδείξεων προκύπτει, ὅτι αἱ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφαὶ ἀρχίζουν ἀργά, ἀπαντοῦν πυκνότεραι κατὰ τὸν 10^{ον}-11^{ον} αἰῶνα καὶ πληθύνονται κατὰ τὴν παλαιολόγειον περίοδον[4]. Κατὰ ταῦτα ἡ πύκνωσις τοῦ φαινομένου τῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφῆς συμβαδίζει πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βυζαντινῆς φεουδαρχίας[5].

Περὶ τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς περιόδου (15^{ον} αἰ.) ἡ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφὴ λαϊκῶν ἀναγνωρίζεται ὡς ἐπικρατήσασα πλέον[6], μετὰ δὲ τὴν Ἅλωσιν ἡ συνήθεια αὕτη ἐγενικεύθη, μέχρι καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, ὅτε οἱ συγγραφεῖς τοῦ Πηδαλίου, ἡ νέα νομοθεσία καὶ τὰ ἀντίστοιχα διοικητικὰ μέτρα ἐπέτυχον τὴν κατάργησιν αὐτῆς[7]. Ὡς εἴδομεν πρόκειται περὶ παραδόσεως, ἡ ὁποία, καταγομένη ἐκ τοῦ παλαιοῦ ζήλου τῆς ad sanctos ταφῆς, ἔγινε συνήθεια τῆς βυζαντινῆς φεουδαρχίας, διαθετούσης κτητορικοὺς τίτλους ἐπὶ μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν, ἐγενικεύθη δὲ ἀκολούθως ὡς δικαίωμα τῶν ἄνω τάξεων, ἰδίως εἰς ὅσα μέρη αὗται ἦλθον εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς Δύσεως, ὡς ἡ Ἑπτάνησος — τὰ «νησία» κατὰ τὸ Πηδάλιον.

1 Byzantion XI, 1936, 264 (E. MAMBOURY). Τῶν εὑρεθέντων ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ τάφων (Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ ΑΔ 12, 1929, 151) δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις ὅτι χρονολογοῦνται εἰς πολὺ παλαιοτέρους χρόνους. Καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀσκληπιείου οἱ τάφοι εἶναι μεταγενέστεροι (βλ. Ιω. ΤΡΑΥΛΟΝ ΑΕ 1939-41, 58-59).

2 «Ἐπευξάμενος, παρείγγειλεν αὐτοῖς θάψαι αὐτὸν ἐν τῷ σηκῷ τῶν ἀρχαγγέλων, ᾧ (γρ. ὃν) ἀνοικοδόμησε» (ΣΩΦΡ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΔ', 1938, 8).

3 Περὶ τῶν διωρόφων ἐκκλησιῶν βλ. GRABAR ἔ.ἀ. 93, ἔνθα καὶ ἡ νεωτέρα βιβλιογραφία.

4 Πρβ. τὰ νομισματικὰ εὑρήματα ἐντὸς τῶν τάφων τοῦ Θησείου (DINSMOOR ἔ. ἀ. σ. 9). Ἐνταῦθα νομίσματά τινα τοῦ 4^{ου} αἰ. δὲν προσφέρουν μαρτυρίαν περὶ τοῦ χρόνου τῶν σχετικῶν ταφῶν, διότι, ὡς γνωστόν, τὰ νομίσματα δὲν χρονολογοῦν πάντοτε τοὺς τάφους.

5 Ὁ Γ. ΛΑΔΑΣ, ἐν περιοδ. Ὁ «Συλλέκτης» τεῦχ. 3-5 (1949) 64, παρατηρεῖ ὅτι ὅλαι αἱ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ Θησείου πρὸ τῆς φραγκοκρατίας ἀναμνηστικαὶ ἐπιγραφαὶ θανάτων (προφανῶς τῶν ἐντὸς τοῦ Θησείου ἐνταφιασμένων) δὲν ἀναφέρονται εἰς ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα, ἀλλ' εἰς διοικητικοὺς ὑπαλλήλους καὶ τὰς συζύγους των ἢ εἰς ἐντοπίους ἄρχοντας.

6 Ἀποκρίσεις Ἰωάσαφ (Φωτίειος Βιβλιοθ. ἔ.ἀ.). Πρβ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Ιϛ', 1940, 40-41 καὶ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτ. Δ' 117.

7 Πηδάλιον ἔ.ἀ. 168_2 καὶ Μέγα Εὐχολόγιον ἔ.ἀ. 392. Βλ. καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΔ. 2, 1916, 33 κέ. καὶ Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολ. 62.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212

Ἀλλ' ἡ πύκνωσις τῶν ταφῶν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ἐδημιούργησε πάλιν πρόβλημα νεκρικοῦ χώρου. Πρὸς ἐξοικονόμησιν δὲ τοῦ πράγματος κατέφευγον ἤδη εἴτε εἰς τὸ σύστημα τῶν πολλαπλῶν ταφῶν ἐντὸς κοινοῦ — οἰκογενειακοῦ — τάφου, εἴτε εἰς τὸ σύστημα τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων ἐκ τῶν τάφων αὐτῶν καὶ τῆς ἀποθέσεως τούτων ἐντὸς προχείρων λάκκων ἢ ἐντὸς κτιστῶν ὀστοφυλακίων ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς ἐκκλησίας. Εἰς ἀμφότερα δὲ βεβαίως συνέβαλλον καὶ αἱ ἀρχαιότεραι συνήθειαι.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ σαλαμινιακὸν ναΰδριον συνοψίζομεν ὡς ἑξῆς τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τῆς ταφῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν:

1) Οἱ ἀρχαιότεροι τάφοι (*1* καὶ *2*) ἕνεκα τῆς θέσεώς των καὶ τῶν ἐντὸς αὐτῶν πολλαπλῶν ταφῶν, ἀπηχοῦν τὴν παράδοσιν περὶ ἀπαγορεύσεως τῆς ταφῆς ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν. Τὴν ἰδίαν παράδοσιν ἀπηχεῖ καὶ ἡ μὴ χρησιμοποίησις τοῦ πλαγίου διαμερίσματος διὰ ταφὰς ἐνηλίκων.

2) Οἱ τάφοι *3*, *4* καὶ *6* (τῶν ἐνηλίκων προσώπων), ἀνορυχθέντες ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ μολονότι ὑπῆρχεν ὁ διαθέσιμος χῶρος τοῦ πλαγίου νάρθηκος ἢ κλίτους, πιθανῶς ὑποσημαίνουν ὅτι πρόκειται περὶ τάφων κληρικῶν καὶ ὅτι, ἴσως, διὰ τοῦτο ἔμειναν οὗτοι ἀδιατάρακτοι. Περὶ τούτων δὲ εἶναι ὀρθὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀπηχεῖται ἡ παλαιοχριστιανικὴ παράδοσις περὶ ταφῆς τῶν κληρικῶν ἐντὸς τοῦ βήματος, πιθανώτερον ἐμμέσως διὰ τῶν ταφῶν ἐντὸς τῶν ὑπογείων κρυπτῶν τῶν διωρόφων μοναστηριακῶν ἐκκλησιῶν[1]

3) Ἐκ τῶν ταφῶν τῶν ἀνηλίκων ἡ μὲν τοῦ ὑπ' ἀριθ. *5* τάφου συνεχωρήθη νὰ λάβῃ θέσιν μεταξὺ τῶν τάφων τῶν κληρικῶν, ἕνεκα, ἴσως, τῆς παιδικῆς ἀθωότητος τοῦ ἐνταφιασθέντος ἡ δὲ τοῦ ὑπ' ἀριθ. *8* τάφου ἔλαβε θέσιν κανονικῶς εἰς τὸ πλάγιον διαμέρισμα.

4) Ὁ ὡς ἀποθέτης λειψάνων ἐκ παλαιοτέρων ταφῶν χρησιμεύσας τάφος *7* ἀπηχεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Μάρκου Ἀλεξανδρείας μνημονευομένην παράδοσιν.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΛΛΑΣ

1 Πρβ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛ., Περὶ τοῦ θ. ναοῦ κεφ. ΤΞΔ΄: «καὶ ἐν τοῖς μοναστηρίοις δὲ τὰ ἀποτεταγμένα κοιμητήρια ἰδίᾳ μὲν ἔχουσι τοὺς τάφους τῶν ἱερωμένων μοναχῶν καὶ ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου, ἰδίᾳ δὲ τῶν ἰδιωτῶν» (MIGNE 155, 677).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
17/10/2023 13:09:15 EEST - 167.114.118.212